ПЪРВОПРЕСТОЛНА ПЛИСКА

100 ГОДИНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ

ПЪРВОПРЕСТОЛНА ПЛИСКА

100 ГОДИНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ

ПОСВЕЩАВА СЕ НА

140 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ОТКРИВАТЕЛЯ
НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА ПЛИСКА
АКАД. КАРЕЛ ШКОРПИЛ

ЙОХАН ВОЛФГАНГ ГЬОТЕ–УНИВЕРСИТЕТ
ФРАНКФУРТ НА МАЙН
1999

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БАН, СОФИЯ

СЕМИНАР ПО ПРА И ПРОТОИСТОРИЯ ПРИ ЙОХАН ВОЛФГАНГ ГЬОТЕ – УНИВЕРСИТЕТ, ФРАНКФУРТ НА МАЙН

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РЕЗЕРВАТ – ГР. ПЛИСКА

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ГР. ШУМЕН

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ГР. СОФИЯ

ПОСОЛСТВО НА ФЕДЕРАЛНА РЕПУБЛИКА ГЕРМАНИЯ В БЪЛГАРИЯ

ЧЕШКИ ЦЕНТЪР В БЪЛГАРИЯ

Издатели: Йоахим Хенинг, Людмила Дончева-Петкова

Текст: Археологически институт и музей при БАН, София
Автори: Людмила Дончева-Петкова, Емилия Евтимова, Снежана Горянова, Янко Димитров, Радослав Василев, Христина Стоянова

Таблици: Семинар по пра и протоистория при Йохан Волфганг Гьоте-Университет, Франкфурт на Майн

Фотографи: Анжела Ерлих, Йоахим Хенинг (140, корица)
Дигитална обработка на таблиците и текста: Анжела Ерлих, Карл-Хайнс Енгеман, Петра Ханауска

За осъществяването на изложбата с материали от проучванията си помогнаха: Стоян Витлянов, Павел Георгиев, Рашо Рашев, Людмила Дончева-Петкова, Янко Димитров, Иван Йорданов, Живко Аладжов, Станислав Станилов, Радослав Василев, Тонка Михайлова. Съдействие оказаха: Емилия Евтимова, Снежана Горянова, Ирина Щерева, Виктория Русева, Женя Жекова, Мария Левкова, Ирина Димитрова, Валери Григоров.

Изложбата представя само някои от откритите преносими паметници. Плиска впечатлява преди всичко със своята монументалност и, за да се почувства, тя трябва да се види на място.

© Seminar für Vor- und Frühgeschichte, Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main
Археологически институт и музей при БАН, София

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЛИСКА И НЕЙНАТА ИСТОРИЯ – Людмила Дончева–Петкова 7

КАРЕЛ ШКОРПИЛ И НЕГОВИТЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛИ – Людмила Дончева–Петкова 18

ХАНСКА ВЛАСТ И РЕЗИДЕНЦИИ – Емилия Евтимова 20

ОТБРАНА И ВЪОРЪЖЕНИЕ – Емилия Евтимова 22

ГРАДОУСТРОЙСТВО – Янко Димитров 23

РЕЛИГИЯ – Емилия Евтимова 26

ПИСМЕНОСТ – Снежана Горянова 29

БИТ, ПОМИНЪК, ЗАНАЯТИ, ВСЕКИДНЕВИЕ – Радослав Василев 30

ОБЛЕКЛО И НАКИТИ– Снежана Горянова 32

НЕКРОПОЛИ – Радослав Василев 33

КАТАЛОГ– Людмила Дончева–Петкова, Христина Стоянова, Снежана Горянова 35

ЛИТЕРАТУРА 60

СЪКРАЩЕНИЯ 69

ТАБЛИЦИ

ПЛИСКА И НЕЙНАТА ИСТОРИЯ

"...Испор (Аспарух) цар прие българското царство. И този цар създаде градове велики: на Дунава–Дръстър град; създаде велик презид от Дунава до морето... създаде и Плюска град..."

Споменът за великия подвиг на създателя на българската държава, за нейната първа столица се е предавал от поколение на поколение, за да бъде отразен много по-късно–през X в., от един неизвестен летописец в сказанието, наречено "Видение на пророк Исая".

В равното, разположено на кръстопът степно поле, заобиколено от плата и снабдено с обширни пасища и водоизточници, хан Аспарух спира своята конница и решава мястото да стане център на неговата държава. Годината най-вероятно е 681, когато и Византия признава новообразуваната държава на север от Хемус.

Учените са раздвоени за произхода на името Плиска. Дълго време се е мислело, че то е славянско–сходно със старoруската дума "плесо" (пльос) и означаващо езеро, блато. Ако произходът действително е славянски, той подсеща, че може би преди идването на прабългарите някъде в околността е съществувало славянско селище. Но такова, предшестващо създаването на държавния център, до днес не е открито. Въз основа на новооткрити летописни данни напоследък произходът на името се разглежда и на прабългарска основа. Там, където израства Плиска, не е имало антично или ранновизантийско селище. Откриваните в средновековните пластове на българската столица антични материали (монети, тухли, мраморни архитектурни детайли) са докарвани най-вероятно от крепостта при близкото село Войвода.

Плиска съществува почти четири века. Двеста и дванадесет години тя е столица на българите. В нея се кове съдбата на народа и държавата, редят се години на възход и упадък, на победи и поражения, на кървави драми и мирно строителство, на езичество и християнство.

Плиска и до днес пази спомена за хан Аспарух, замислил центъра на държавата като военен лагер (кампос). С името на хана-първостроител се свързват центърът–началото на ханската резиденция, и изграждането около нея на грандиозното землено укрепление (вал и ров), заобикалящо почти правоъгълна площ от 23 кв. км. Обширният терен е осигурявал простор за армията, паша за добитъка, за конете на ханската войска. На различни места в него са се появили землянки и юрти, обединени с годините в квартали или селища, в които са обитавали жителите му–земеделци, скотовъдци, ловци, войни, строители, майстори на метала и глината.

В центъра на земленото укрепление са издигнати първите постройки, предназначени за хана и неговите приближени– дървени, с кръгла или четириъгълна форма, а може би и първите каменни сгради. Те най-вероятно още в този ранен етап са били отделени с някаква оградна стена от жилищата на обикновеното население.

Плиска пази спомена и за хан Тервел (700–721), приемника на Аспарух, чиято помощ търси не друг, а византийският император Юстиниан II Ринотмет (685–695, 707–711). В резултат на събитията от 705 г. Юстиниан II е принуден да удостои Тервел с почести–да го наметне с хламида, да засипе щита и камшика му със злато и сребро, копието му–със скъпи копринени дрехи и най-важното–да отстъпи на България областта Загоре, да признае Тервел за кесар, титла втора след императора и никога дотогава, а и след това неприсъждана на чужд владетел. За подвизите на този хан, радващ се на заслужена почит и слава, говорят надписите, издълбани при конника върху скалите на Мадара. Образът му е увековечен върху оловен печат, на който е изписана и титлата "кесар". Намерен в Цариград, този печат е най-ранният, достигнал до нас паметник с лик на български владетел. И най-вероятно Тервел се е погрижил да се издигне в центъра на държавата огромен, почти квадратен дворец–същинска крепост, снабдена с по две четириъгълни кули пред източната и пред западната фасада и заемащ площ от 4718 кв. м! Как е изглеждал този дворец–днес се гадае, тъй като от него са останали само хоросановите подложки на пресичащите се и образуващи мрежа от квадрати и правоъгълници зидове, широки 2 м! Северозападно от укрепения дворец се е намирало жилището на хана, а близо до него–кръгъл басейн и двуделна баня. С една дума–всичко необходимо за удобство, всичко, свидетелстващо за престиж.

Голяма част от втората половина на VIII в. преминава във войни с Византия. В българската столица често се сменят ханове, от времето на които най-вероятно са повечето тайни ходници (облицовани с дъбови талпи и постлани с тухли галерии, широки 1 м и високи 2 м) в ханската резиденция. Вътрешен мир и успехи срещу империята постига хан Кардам (777–803). Някои автори смятат, че първите монументални градежи в столицата са издигнати именно по това време–в края на VIII или малко по-късно–в началото на IX в., когато престола заема хан Крум (803–814). Може би тогава кръглият басейн е преустроен в голяма баня с подово и стенно отопление, може би тогава са съществували двете правоъгълни жилищни сгради и голямото водохранилище, съставено от две почти еднакви половини, старателно измазани с хидрофобен хоросан, както и масивната двуделна баня на юг от него и четириъгълната постройка до източната й стена.

Хан Крум–един от най-могъщите български владетели, забележителен пълководец и войн–разгромява аварите в източната част на хаганата и прави България съседна държава на империята на Карл Велики, прониква по долината на р. Струма, превзема през 809 г. Средец (дн. София) от византийците. Но през юли 811 г. византийският император Никифор I Геник (802–811) нахлува в българските земи и през проходите на Стара планина се насочва към Плиска, която е подложена на безжалостно опустошение. Анонимен ватикански разказ (XII в.) съобщава за тези трагични събития. "Като влязъл в двореца на Крум, преровил неговите съкровища и намерил пребогата плячка... И като прекарал няколко дни, излязъл от двореца на безбожния Крум и като напуснал, опожарил всички жилища заедно с оградата от съставни дървета..." Следите от пожара–руини, пепел, въглени–показват, че големи части (покривна конструкция, подове, тавани) от огромния дворец, наречен с основание от археолозите "Крумов", тъй като последният владетел, който го е обитавал е бил хан Крум, са били дървени. Разграбено и опожарено е всичко. Но в едно разклонение на подземния ходник–археолозите попаднаха преди петнадесетина години на начупени и обгорели останки от изящни глинени съдове, 36 от които са възстановени. Няколко други, типични за прабългарската битова керамика–сиви кани с излъскана повърхност, и трети–от охровожълта глина, покрити с червена ангоба, са намерени в прохода, водещ от Крумовия дворец на северозапад след южната тухлена оградна стена.

По-нататък съдбата на Никифор е известна–пътят му обратно бил преграден от българите в един от старопланинските проходи. Спасили се малцина. Загинал и самият император, чиято глава, както съобщават византийските автори (Теофан, Георги Монах, Симеон Логотет, Зонара, Лъв Граматик), е била отрязана и забита на кол "за показ на идващите при него племена и за наш позор". А победителят Крум наредил черепът на опустошителя на Плиска да бъде обкован със сребро" и с гордост черпел славянските князе с него". След това потеглил на юг, превзел Месемврия, Дебелт, Версиникия, стигнал до Златните врата на византийската столица, където започнал преговори с новия император Лъв V. Разярен от византийското вероломство (да бъде убит с измама), Крум заповядал да се разрушат всички постройки, дворци и църкви извън стените на Константинопол. Опожарени били градове и крепости от столицата до Одрин, по европейското крайбрежие на Мраморно море и по бреговете на Дарданелите. Споменът за тези събития е увековечен. До нас са достигнали 25 колони с имена на победни битки, на завзети градове и крепости. Те вероятно са стояли от двете страни на триумфална алея в Плиска или в мемориален храм–намерени са предимно в българската столица и в близката й околност. Някои по-късно са повторно използвани в постройки като Голямата базилика.

Страшният за Византия Крум отново се готвел за война. В края на 813 г. той изпратил в Тракия в посока към Цариград 30-хилядна войска, "цялата в желязо". В столицата се правели машини за превземане на кули, за разбиване на крепостни стени (каменометни, стрелометни, огнехвъргачки). Работилниците, в които изковавали въоръжението, снаряжението, машините срещу крепостите, са били разположени най-вероятно в западната част на Плиска–в обширното пространство на м. Асардере, където се откриват огромни пластове с шлака, крици, въглени и пепел.

В ханския център Крум обмислил първото административно устройство на държавата, очертано в надписа от Хамбърлий (дн. Маломирово). В Плиска той издал първите писани за "всички българи" закони, данните за които са отразени в Лексикона на Свидас. Тези закони, строги и справедливи, са насочени срещу клеветници, лъжци, крадци.

"Ограда от съставни дървета"–това е най-вероятно първоначалното укрепление, отделящо и охраняващо двореца и постройките за хана и неговото семейство. Кога е създадено то, днес се

гадае, но без съмнение, опожарено от Никифор I, укреплението е съществувало при хан Крум, а може би е предшествало неговото време. Преди двадесетина години на около 160 м южно от Крумовия дворец се попадна най-вероятно на тази "ограда". Днес тя е проследена на протежение от 75 м и представлява две вкопани в здравия терен траншеи, отстоящи една от друга на 1,60–2,00 м. Предполага се, че тази стена е била съставена от две редици набити един до друг дървени стълбове, завършващи най-вероятно с бойна пътека и зъбери.

Синът на хан Крум–Омуртаг (814–831), се оказал далновиден владетел. Той не продължил войнствената политика на своя баща, а през 815 г. сключил за 30 години мир с вечния неприятел на българите–Византия. При подписването на мирния договор в Цариград византийският император Лъв V се заклел според езическите обичаи на българите, а българските пратеници–според изискванията на християнска Византия. Тези церемонии направили силно впечатление на съвременниците на събитието и византийските автори ги описали подробно. По поръка на хан Омуртаг мирният договор е издълбан върху колона, намерена при с. Сюлейманкьой (дн. Сечище), Шуменско. Все по този повод са били отпечатани еднотипни златни медальони с допоясно изображение на владетел. Надписът със смесени латински и гръцки букви съобщава: "CANE SYBHΓI ΩMOPTAΓ" (на кан сюбиги Омортаг). Медальоните подражават дори в детайли на образите на византийските императори, представени върху монети (в случая на Лъв V). Затова короната е с кръст, затова Омуртаг, известен като яростен гонител на християните, държи кръст в дясната си ръка. Предполага се, че тези медальони са подарявани на почетни гости в специални тържествени случаи.

В страната и най-вече в столицата Плиска се разгръща невиждано дотогава строителство, и то солидно, монументално, надживяло вековете, впечатляващо и днес всеки, който се докосне до останките от миналото на първата българска столица. Ханът, наречен "Строител", я преобразява. Вместо "ограда от съставни дървета" в средната част на земленото укрепление на площ от почти 500 дка израства здрава каменна крепост с форма на трапец, ориентирана по посоките на света, с четири порти, четири кръгли кули в ъглите и осем петоъгълни (по две на всяка стена). Дълбоките й основи (2 м), дебелите й зидове (2,60 м) и високите й стени (10 м, а с кулите и 15 м) я превръщат в мощно защитно съоръжение на Вътрешния град. Белите дялани блокове на лицата са се откроявали чрез обикалящия ги червен хоросан, запълващ фугите, и стената е впечатлявала не само с внушителните си размери, но и със своята своеобразна декоративност. Тази крепост отделяла т. нар. "Вътрешен град" от "Външния" (пространството между нея и голямото землено укрепление).

В средата на каменната крепост продължава оформянето на Дворцовия център, чиито сгради са обособени в две групи–в рамките на изградения вече по това време трети концентричен укрепителен пояс и извън него. А този трети укрепителен пояс представлява здрава тухлена стена върху каменна основа. Правоъгълна в план с размери 128/84 м и вероятна височина 6–7 м, тухлената стена е ориентирана по посоките на света. Тя има входове от север, от запад, но главен–от юг, за пряка връзка между сградите, обкръжени с тухлената стена, и намиращите се извън нея.

На юг от тухлената ограда, върху западната част на опожарения Крумов дворец е построен нов– т. нар. "Омуртагов дворец" или "Тронна палата", предназначен за официалния, държавническия живот на владетеля. Макар и три пъти по-малък, новият дворец поразява със своите размери (заема площ от 1378 кв. м.) и с дебелите си (шир. 2,20–2,60 м) зидове, градени от дялани блокове като тези на каменната крепост. От всички сгради в Плиска днес Тронната палата е с най-добре запазен оригинален градеж–съхранени са до пет реда блокове в разделеното на четири коридора засводено и прорязано с отвори приземие, както и останки от сводове, градени с тухли. Горният етаж на новата постройка, ориентирана с дългата си ос в посока север–юг е бил с форма на трикорабна базилика. В "апсидата" от север се е намирал тронът на владетеля. Колоните с красиви капители, разделящи корабите, са придавали тържественост на тази огромна зала, докато гладките й, неразчленени отвън стени подчертавали строгия й монументален стил.

На запад от Тронната палата се е издигал голям езически храм–внушителна, сграда с дебели каменни стени–два вписани един в друг правоъгълника, ориентирани изток–запад (външният с размери 38/27 м, вътрешният–23,6/14,6 м). В коридора между тях от юг се е запазил тухлен резервоар за вода, използван при езическите обреди.

Дворцовият площад е очертан в пространството между тухлената оградна стена, Тронната палата и езическия храм. Тук са открити останки от голяма, кръгла в план дървена постройка (диам. 14 м), която се тълкува различно–юрта на български владетел от първото столетие след образуване на държавата или церемониална трибуна–анабатрон от края на управлението на хан Омуртаг.

Специално внимание е обърнато на сградите, заобиколени от тухлената ограда и свързани с живота на хана и неговото семейство. Всъщност източната половина на това правоъгълно пространство съзнателно почти не е застроена и вероятно там е имало градини, места за отдих, за почивка, за размисъл. Но западната е подложена на преустройство, защото след 811 г. и тази част на дворцовия ансамбъл се е намирала в развалини. Ханското жилище, наричано днес Малък дворец, многократно преустройвано, е разположено до северния тухлен зид и се състои от две близки по размери и план (триделни, с широки помещения в средата и тесни от двете страни) сгради. Те са разделени от коридор, вероятно засводен, който отделя двете постройки в приземния етаж. В горния етаж сградите са се обединявали на площ от 600 кв. м. В западната половина личат следи от стенно и подово отопление (хипокауст), от пещ и баня. Предполага се, че тази сграда е била зимна и по източен образец е предназначена за жените на ханското семейство, докато източната е обслужвала мъжете. Дяланите варовикови блокове, споени с червен хоросан, фрагментите от мраморни плочи и колони, следите от фина мазилка и червена боя са далечен отглас от някогашната красива сграда и днес разпалват въображението за изяществото и украсата на ханското жилище. Зад западната част на двореца през специална шахта се слизало в засводен с каменни блокове проход на таен ходник, разположен в основите на тухлената оградна стена. Друг каменен свод в основите на северната стена се намира извън Малкия дворец, само на 15 м по на запад.

Точно в центъра на третия укрепителен пояс, на юг от Малкия дворец, се е извисявал езически храм (24 /16 м), който е доминирал над останалите сгради в заграденото пространство. От него днес са останали само основите, но техните големи дялани камъни напомнят за високите му стени, за монументалния му вид. Основите му очертават два вписани квадрата и допълнително, пристроено от юг правоъгълно преддверие. Масивният стълб в центъра на вътрешния квадрат вероятно е основа на каменен жертвеник, а двете шахти отстрани свидетелстват за извършвани жертвоприношения. Приема се, че езическите храмове на прабългарите са свързани с култа към техния велик бог Тангра–бога на слънцето и небето, покровителя на тюрките. Главен жрец на върховния бог е ханът. Затова никак не е чудно, че точно до жилищния дворец на хана се е намирал и храмът, обслужван от него.

В северозападния ъгъл на укрепения ханski център (отчасти върху кръглото водохранилище и баня) по стара, антична традиция е била изградена нова триделна баня. Източното й помещение е служело за съблекалня. От западното, където се палел огънят, чрез специален канал топлият въздух е проникнал в централното помещение, чийто под стъпвал върху колонки от тухли (хипокауст), между които минавал топлият въздух. На юг от банята някогашното огромно водохранилище е продължило да съществува, но в променен, умален вид–само в северната половина, докато южната е била засипана.

Недалеч извън тухлената оградна стена, на 35 м северно от нея, се намират основи на сграда, подобна по план и градеж на жилищните дворци, която е наречена "болярско жилище". Във Външния град, на 150 м от главната Източна порта, е проучена друга едноделна правоъгълна постройка (№ 32) със същия солиден градеж. Трудно е да се установи нейното предназначение, но разположена по една ос с Източната порта и с двореца, тя може би е била седалище на висш сановник. Засега тя е единсгвената постройка във Външния град с монументален градеж, подобен на дворците, и каменната крепост.

Така в първите десетилетия на IX в. Плиска се превръща в укрепена каменна резиденция на българския владетел, наричана в писмените извори "аул" (може би от гръцки η αυλη –дворец, двор или от тюркски aul – село, юрта). Със своя строг, тежък, внушителен вид крепостната стена, портите, кулите, дворците, храмовете, жилищните постройки, баните, както и сложните водопроводни системи и водохранилищата са впечатлявали съвременниците и са били израз на сила, власт, величие. Те свидетелстват и за потребности, и за възможности, и за нарастнал авторитет, търсещ изява в представителни форми. Кои са източниците, първообразите на тази грандиозна архитектура –учените още спорят. Но важно е едно–тя възниква в българската столица,

неин вдъхновител е българският владетел, тя обслужва хана и неговия кръг от "хранени хора", дело е преди всичко на български майстори и творци и днес се разглежда като една от най-важните страни на старобългарското монументално изкуство.

Стремежът за изява, сила и престиж намира израз и в един рядък представител на скулптурата–варовиковата статуя на лъв, открита при Източната порта.

Върху дяланите варовикови блокове, по-рядко върху тухлите на сградите, а най-вече върху крепостните стени и кулите се откриват интересни рисунки. Едни са посредствени неумело очертани, но други издават ръката на вещи художници, свикнали да рисуват върху пергамент, да дълбаят върху метал. Те са далечен отглас от някогашния живот в столичния център, защото разказват за ежедневния или за военния бит на неговите обитатели, за лова на диви животни–турове, елени, сърни, глигани, за домашните, и то най-често за любимото животно на българите–коня. Върху тези рисунки се виждат шамански маски, образът на слънцето, фигури, провокирани от страха и въображението–грифони, еднорози, крилати коне.

По каменните блокове на монументалните постройки, както и по тухлите, керемидите, фугите, водопроводните тръби, колоните, глинените съдове, накитите се откриват вдълбани знаци. Какви са тези загадъчни символи? Няколко десетилетия учените се мъчат да проникнат в тайната им, да разгадаят техния смисъл и значение–занаятчийски марки, знаци за собственост, родови тамги, знаци на владетели, магически символи, рунически букви. Различни по графика, рядко в съчетания, повече или по-малко разпространени, сред всички тях доминира знакът IYI. Тълкува се като магически, свързва се с българските владетели или с бог Тангра. Той се вижда и в центъра на бронзовата розета от голямото водохранилище. Най-старателно този знак е издълбан върху варовиков блок, който вторично е поставен в настилката на Дворцовия център–точно между езическия храм и по-късната баня югозападно от него. Затова с основание възниква въпросът, дали камъкът с големия IYI не е стоял на видно място в храма? Но точно този знак продължава да се среща и след приемането на християнството, и то често не само в Плиска, а и в църквите на втората българска столица Велики Преслав. Затова според мнението на други учени той е християнски. Или може би магически, апотропеичен символ, свързан с молбата към Бога за надежда и защита и затова валиден и за езическия, и за християнския период. Сложни, преплетени становища, а миналото мълчи.

Други паметници–каменните надписи, изчукани върху колони, плочи, дялани блокове, антични ари–са истински, най-ценен държавен архив, защото са издадени от първоизточника, от ханската канцелария. Тези официални документи, с основание наричани "каменна летопис", съобщават за победи, за завладени градове и крепости, за сключени мирни договори, за извършени строежи и загинали военачалници, или са инвентарни списъци на въоръжение, мемоарни текстове. Споменатите надписи, около 70 на брой, написани на гръцки и рядко на прабългарски, но с гръцки букви, са първостепенен извор на данни предимно от времето на хановете Крум и Омуртаг и по-малко на техните наследници–хановете Маламир и Пресиян. Особено много са Омуртаговите надписи, някои от които са извънредно важни. През 1905 г. при с. Чаталар (дн. Хан Крум), Шуменско, случайно е намерен най-ценният паметник, свързан с Плиска–варовикова колона, запазена на височина 3,83 м, с 25-редов надпис на гръцки език. В този ранен домашен извор, датиран точно в 821 г., за първи път се съобщава името Плиска. Надписът започва така: "Кан сюбиги Омуртаг е от Бога владетел на земята, където се е родил. Обитавайки стана на Плиска, той направи аул на Тича." Върху друга Омуртагова колона (тъмен сиенит с височина 4 м), преизползвана много по-късно–през 1230 г. по поръка на цар Иван Асен II, в църквата "Св. 40 мъченици" в столицата на Второто българско царство–Търновград, е изчукан 32-редов надпис. В него се говори за построяването на "преславен дом на Дунава", за издигането на възпоменателна могила; от него проличава и философската позиция на владетеля, тъй като се разсъждава върху смисъла и преходността на човешкия живот, върху приемствеността и паметта на поколенията: "Човек и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа този надпис, да си спомня за онзи, който го е направил. А името на владетеля е Омуртаг кан сюбиги. Нека Бог да го удостои да преживее сто години."

Строителната дейност в столицата продължава и при наследника на Омуртаг–хан Маламир (831–836). Някои от сградите в Дворцовия център може би са довършени по негово време. Върху мраморна колона е изсечен надпис от 21 реда, съобщаващ за построяване на водоскок (водопровод,

чешма?). Името на хана се свързва с жестоко преследване на християните, жертва на което става и роднят брат на владетеля–Енравота.

Все по това време във Външния град се разрастват селищата, в които живеело обикновено население с уседнало стопанство. Днес са познати местата на около 20 от тях. Останките им са изследвани в различни посоки на обширното пространство: на североизток–под основите на Голямата базилика, при обект № 31 и североизточно от него, на запад в долината на Асардере, в югоизточната част. Някои от селищата са били заобиколени с дървени огради, следите от които наподобяват траншеи; в тях се е влизало и излизало през дървени порти. Жилищата представляват полуземлянки с каменни пещи, изградени в един от ъглите–на нивото на пода или вкопани в него, рядко издълбани в здравия глинест терен. Те са със скромен инвентар, свързан със земеделския бит, с отглеждането на животни. В тях се откриват предимно глинени съдове. Обитавани са от майстори: каменари, зидари, тухлари, железари, ювелири, грънчари, косторези. Тяхно дело са каменните строежи, разнообразните по форма съдове: гърнета, кани, амфоровидни стомни, паници. Техните ръце са изчуквали мечове и саби, върхове на копия и стрели, изковавали и отливали са съдове и накити от мед, сребро и злато. Свидетелство за това са тънките медни, понякога позлатени пръстени, както и многобройните глинени пори, обикновено достигнали до нас във фрагментиран вид, но с полепнали по тях капки от злато и мед.

През езическия период на Първото българско царство некрополите са разполагани встрани и доста често на голямо разстояние от населените места. Така, изглежда, е и при Плиска. Може би затова до днес в обирните пространства както на Вътрешния, така и на Външния град не е открит некропол. Къде са погребвани жителите на столицата, къде са гробовете на хановете, на техните приближени, на техните семейства–това са въпроси, които си задават всички изследователи на първия ханскй център. За тях напомнят десетината каменни надписи от времето на Омуртаг и един от Маламир, в които се съобщават имената на загинали във воините или умрели "вътре" (в столицата) приближени, "хранени" хора на владетелите. Днес такива гробове се търсят непосредствено на запад от земленото укрепление в ранните, едва очертаващи се могили, останали още от бронзовата епоха.

Проучени са няколко езически некропола, знаят се местата на други, но те са на различно разстояние от земленото укрепление и като венец заобикалят Плиска–при гр. Нови пазар, при селата Войвода, Върбяне, Правенци, Кюлевча и по-далечните–при Църквица и Дибич. А в самата столица, на 180, 260 и 290 м северно и западно от каменната крепост, са били издигнати три огромни могили, повече или по-малко изследвани, невинаги съдържащи точни данни за откритото. Какви са тези величествени землени съоръжения–надгробни или може би възпоменателни, поставени в чест на важни събития и лица (установяват се следи от ритуални дейности), или са създадени като наблюдателни пунктове във връзка с други, изградени до тях укрепителни землени съоръжения? Важното е, че откритите в могилите керамични фрагменти и значителното количество възстановени съдове са близки по характер, което показва, че тези интересни паметници са почти едновременни и са от езическия период на първата столица на българите.

Девташларите (название от персийско-турски произход - дев–дух, таш–камък)–побити в земята камъни, някои достигащи височина 2 м, са едни от най-интересните паметници от езическия период, обвити с не едно предание и с не една легенда. Те са разположени на изток, север и юг от земленото укрепление на Плиска, на различно разстояние от него и са подредени в правилни (в редици от 5, 7, 9 камъка–свещени или магически числа при прабългарите) или в неправилни групи. Приема се, че това са възпоменателни паметници, издигнати в памет на войни, загинали далеч от родните си места.

Шестдесетте години на IX в. са повратен период в живота на българския народ и държава–на престола се възкачва княз Борис I (852–889). Неговото управление остава свързано с две важни събития–покръстването на българите и приемането в Плиска на учениците на братята Кирил и Методий, донесли и предали славянската азбука.

След столетия, преминали в преклонение пред езическите божества, княз Борис е убеден, че българите трябва да се приобщят към християнския свят на Европа. Той далновидно предполага, че новата религия ще обедини населението в държавата, ще сложи край на етническите различия между славяни и българи. Годината е 864, когато князът прави решителния избор: приема християнството от Византия и името на своя кръстник–византийския император–Михаил.

Избраният път е труден и може би ръководен от вътрешнополитически съображения, князът не придава тържественост на този акт. Изворите дори съобщават, че покръстването е извършено тайно, в "тъмна нощ". Да се смени религията на предците е смела и съдбоносна стъпка. И като всяко ново начало тя е посрещната с враждебност от мнозина, подсилена и от антивизантийски настроения. Избухва бунт. Но княз Борис-Михаил успява да се справи с противниците си, насочили се към столицата Плиска. Петдесет и двама боляри заедно с целите им родове са избити, а на обикновените хора е простено, защото "народът пожелал да стори покаяние". След потушаването на бунта пречките за разпространение на християнството са премахнати и новата религия става официална, задължителна за всички поданици на държавата. Тя довежда до значителни промени в живота и в мисленето на хората. За това, как българите е трябвало да се учат на християнски добродетели, става ясно от отговорите, които княз Борис получава (на 13 ноември 866 г.), след като се допитва до римския папа Николай I.

Още след покръстването в посланието си до българския княз византийският патриарх Фотий съветва: "Съграждай храмове на името на Бога и на светиите му съгласно църковните закони и приучавай народа да се черкува в тях". Вероятно строителството на църкви започва още през 864 г. Промените без съмнение настъпват най-напред в столицата Плиска. Езическият храм в центъра на третия тухлен пояс е напълно съборен и дори солидните му основи са скрити под каменна настилка. А големият храм, намиращ се срещу Тронната палата, е успешно преустроен в църква, в чието изграждане са установени два етапа, включващи последователно вътрешната, същинска част на храма и галерията около нея. Предполага се, че в тази, т. нар. "Дворцова базилика" първоначално се е извършвало покръстването, че в нея са проповядвали първите мисионери.

Строителството на християнски храмове се ускорява и по време на пребиваването на римското духовенство (866–870 г.), което според Анастасий Библиотекар е осветило много църкви и олтари. Най-вероятно тогава са заложени основите на храма, наричан с основание поради размерите си (99 м дължина и 29,50 м ширина) Голямата базилика. Тази катедрална църква на първата българска столица се намира във Външния град на 1,5 км североизточно от главната Източна порта. До нея води специално постлан с големи каменни плочи "церемониален" път. Преустроявани два пъти, днес основите на Голямата базилика я представят с обширен двор (атрий) и същинска църква. Централният вход на атрия е бил от запад, над колонадата му се е издигала галерия, обикаляща външните стени, а в квадратните помещения в ъглите са се извисявали кули. Църквата е съставена от три надлъжни кораба, разделени от редуващи се стълбове и колони, три апсиди и два притвора. В централната апсида е имало синтрон, а в центъра й–амвон. Пред страничните апсиди–протезис и диаконикон–помещения, изградени по подобие на големите храмове във византийската столица и предназначени за българския княз и архиепископа. След построяването на църквата встрани, до южното помещение, е оформена кръщелня (баптистерий), а в нея–басейн с форма на четирилистник. Големите размери на този басейн напомнят за времето на покръстването, когато в него са кръщавани деца и възрастни. До помещението от север са намерени части от олтарна маса, оформена над гроб с тленни останки, за които се предполага, че са на ктитора на църквата–княз Борис-Михаил.

Голямата базилика не е изградена на ново, а на свещено, култово място. Преди нея в олтарната й част е съществувала малка кръстовидна постройка, която се определя различно от изследователите–първа християнска църква, езическо капище, християнска кръщелня, мавзолей, мартириум на Енравота–загиналия заради привързаността си към християнството първороден син на хан Омуртаг. Най-вероятно тази постройка е била опожарена по време на антихристиянския бунт на боилите през 865 г. Тогава започва строежът на Голямата базилика, чийто първи план се свързва с папските пратеници Формоза Портуенски и Павел Популонски. Но този план не е реализиран. В хода на неговото изпълнение базиликата е променила своя облик, особено в олтарната си част. Това е станало най-вероятно след 870 г., когато на Осмия вселенски събор България получава архиепископ и независимост на своята църква.

С внушителния си вид Голямата базилика е предизвиквала възхита и преклонение пред новия, християнския Бог. В нея са продължени, но и по нов начин претворени античните традиции по нашите земи. Стените й са градени от редуващи се каменни блокове и пет реда тухли, споени с червен хоросан. Вътрешността й–подове, олтарна преграда, колонади е била от мрамор и с украса от растителни и геометрични орнаменти–палмети, кръстове. Издигната от български майстори строители, Голямата базилика, наричана още и княжеска, е един от най-представителните паметници на българската средновековна архитектура.

След изграждането на църковната сграда от трите й страни се оформя обширен комплекс от постройки, заобиколени с оградна стена. Този комплекс представлява архиепископията след 70-те години на IX в. В северния двор, срещу притвора на базиликата, се е издигал Архиепископският дворец, на изток от него–една верижна постройка със седем еднакви помещения, вероятно за сподвижниците на архиепископа, а в северозападната част на оградната стена се е намирала баня. Във втория северен двор, заобиколен със собствена ограда, е съществувала втора баня. Там са разкрити и редица сгради, които се свързват с оформилия се предимно след края на IX в. манастир–кухня, трапезария, килии, стопански постройки, голям кладенец.

И на редица други места във Външния град там, където продължават да съществуват и да се разрастват селищата, с течение на годините и десетилетията започват да изникват църковни сгради. Техният брой е над 20: малки, скъсени, т. нар. типови базилики; еднокорабни, едноапсидни; трикорабни–с една или с три апсиди; една кръстокуполна; една триконхална.

С приемането на християнството настъпват промени не само в култовото строителство, но и в мислите и съзнанието на хората. Те започват от княжеския двор–върху моливдовулите на Борис-Михаил са изобразени Христос и Богородица. Вместо езически амулети се носят окачени на гърдите кръстове и медальони с образи на светци. Затова на много места в Плиска–в жилища, работилници, гробове–се откриват предмети на християнския култ. Специално внимание заслужава намереният край западната крепостна стена троен кръст-релеквиар. Той се състои от два златни кръста, поставени един в друг, и трети най-вътрешен–дървен. Върху златните кръстове с виртуозно майсторство и търпение чрез миниатюрна резба и ниело върху учудващо малка площ са предадени цели сцени от Христовите празници. Този забележителен паметник на средновековното изкуство е произведен в първокласно константинополско ателие, но е донесен в българската столица, където най-вероятно е бил подарен на някое високопоставено светско или духовно лице около или след покръстването.

След 870 г. от византийските ателиета, от светите земи навлизат и други нагръдни кръстове–обикновени, плоски или реликвиарни, отлети най-често от медни сплави. Един такъв кръст е открит в гроб с каменен кръст и надпис "Гаврил"–вероятно на втория син на княз Борис.

През 886 г. в Плиска при княз Борис пристигат прогонените от Великоморавия ученици на светите братя Кирил и Методий–Климент, Наум и Ангеларий. Разпространителите на славянската писменост са посрещнати с подобаваща почит и настанени в жилищата на болярите Есхач и Чеслав. Дълго преди тази дата българите са пишели с "черти и резки"–може би някои от многобройните врязани знаци, останки навярно от руническо писмо. Донесено от прабългарите, това писмо е било познато само на малцина и не е намерило почва за изява и продължение в новите земи, където от векове се пишело и говорело на гръцки и латински. Затова и заради непрекъснатите контакти със съседна Византия, ханската канцелария възприема гръцкия език, затова и каменните надписи са предимно на гръцки. Гръцкият език и писменост се разпространяват особено след покръстването, когато навлизат и в църковния живот, и в богослужението. А когато в Плиска пристигат Климент, Наум и Ангеларий и други техни съмишленици, княз Борис и приближените му обмислят план за разгръщане на широка просветно-книжовна дейност, за проповядване на богослужението на славянски език. Защото изглежда още през първата половина на IX в. славянският език постепенно измества прабългарския, а сега вече се налага и като говорим, писмен и книжовен.

Във връзка с тези събития вниманието се насочва към една триделна постройка, разположена непосредствено южно до Голямата базилика. В нея са намерени писала, с които се е пишело върху покрити с восък дъски. Затова тя се определя като дидаскалия–училище и скрипторий за книжовна дейност. Най-вероятно тази сграда е първото просветно средище в българската столица и в нея са творили първите български, славянски просветители.

След 36-годишно управление, през 889 г. княз Борис се оттегля доброволно от престола и отива в манастир. Начело на държавата застава най-големият му син–Владимир-Расате, който се опитава да върне езическата религия и езическите обичаи. През есента на 893 г. с твърдост и с меч, опрян на верните си боляри, княз Борис сваля от престола Владимир-Расате, който е ослепен и хвърлен в затвора. Така е сложен край на опита за промяна на постигнатото от първия християнски княз, на това, за което той работи три десетилетия–единение на народа чрез обща вяра и писменост. А на свикания събор за княз на България е избран третият Борисов син–Симеон. Взето е и друго

решение–центърът, столицата на държавата, да се премести в Преслав. Решенията на този събор се смятат за триумф, за окончателна победа на християнството.

По времето на княз Борис, през втората половина на IX в., настъпват някои промени в Дворцовия център. Вместо постройки от големи дялани камъни постепенно се увеличават сградите от по-малки дялани блокове и дори от ломени камъни, но все още най-често свързани с хоросан. Както вече бе посочено, езическите храмове са разрушени. Предполага се, че тогава в южната част на кръглия басейн е била построена трета по ред четириъгълна баня, че голямото водохранилище се е превърнало в жилищна сграда от дворцов тип. До южния ограден зид се е появила още една баня, заобиколена и свързана с няколко водопровода. Тази баня очевидно е била предназначена за обитателите на караулните помещения, разположени южно от нея. Някъде по това време или малко по-късно са съществували две сгради, долепени до северния и източния зид на тухлената стена.

Така през 893 г. завършва столичният период в историята на Плиска. Но животът в бившия ханski и княжески център продължава. Макар и лишена от първостепенни политически, административни и духовни функции, Плиска остава не само да съществува, но и да се развива като град със своите стопански, търговски, занаятчийски проблеми. Но постройките все по-често се градят от ломени камъни, споени с жълта глина. В третия укрепителен пояс, непосредствено на запад от Малкия дворец (отчасти върху една от ранните жилищни постройки), е изградена от дялани камъни и тухли кръстокуполна църква, облицована отвътре с мраморни плочи и с колони от зелена брекча. В улицата, водеща от тухлената ограда към Северната порта, се нареждат верижно свързани сгради.

Издигнатите до средата на IX в. казарми при южния сектор на каменната западна крепостна стена са преустроени в жилища, а към средата на X в. ограден зид включва постройките в един комплекс. По това време жилища-полуземлянки се появяват около останалите крепостни стени, а в обширното незаселено дотогава пространство на Вътрешния град възникват имения. Такава структура има един затворен ансамбъл, известен като обект Z, отдалечен на около 250 м югозападно от Дворцовия център. Той се състои от редица помещения, разположени около обширен двор, градени също с дребни камъни и споени с жълта глина.

За първи път по това време около каменните стени на Вътрешния град се появяват майстори-занаятчии със своите работилници. Недалеч от южната петоъгълна кула на западната крепостна стена е открита най-ранната (от края на IX–началото на X в.) работилница за топене на стъкло. Нейните девет пещи, наредени една до друга под прав ъгъл, са били обслужвани едновременно, като топенето на фритата се извършвало в глинени поти. Все в този район, покрай западната крепостна стена в южна посока, са открити долните части на 62 пещи за топене и обработка на желязо. Само една пещ, по някаква случайност останала неизползвана, се е съхранила почти изцяло до наши дни. Оттук произлизат и добре запазен ръчен ковашки чук, както и огромно количество крици и шлака. Три тежки, големи парелелепипедни крици (най-малката с тегло 6,930 г) са намерени и в западния сектор на южната крепостна стена. Останки от малка железарска работилница са установени и при източната крепостна стена, а недалеч от северната петоъгълна кула на западната крепостна стена по това време е функционирала пещ за изпичане на глинени съдове.

Наред със занаятите процъфтява и търговията. В югозападния ъгъл на Вътрешния град се оформя търговско-занаятчийски район. Недалеч от стъкларските пещи са намерени шест оловни тежести, които най-вероятно са използвани за търговски цели. Откриват се вносни византийски амфори и белоглинена глазирана керамика. На протежение 116 м са проучени 19 верижно свързани помещения, разположени на север от Южната порта. Техни зидове се отклоняват на запад и допирайки се до западната крепостна стена, застъпват предшестващите ги железарски пещи. В тези помещения не само са се продавали, но вероятно и са се произвеждали стоки, тъй като са разкрити пещи и огнища, някои с улеи за изтичане на разтопения метал.

На 150 м южно от югозападния ъгъл на южната крепостна стена е изследван ограден зид от ломени камъни и кал, затварящ правоъгълно пространство. До неговата източна и северна стена са наредени 18 верижно свързани помещения, всяко със самостоятелен вход към дворното пространство. Допуска се, че отделните помещения са магазини, или че сградата е била

странноприемница, тъй като напомня на кервансараите от Близкия изток. Не е изключено в нея да са отсядали гости и търговци, дошли от близки и далечни страни.

През X в. продължават да съществуват и да се разрастват повечето от селищата във Външния град, изникват нови, а други са напуснати или преместени в близки райони. В югоизточния ъгъл на обект № 31 в края на IX–началото на X в. е изградена църква, наречена "болярска". Там са функционирали и две занаятчийски пещи. Във Външния град се появят и нови богати имения (известни са местата на повече от 10), представляващи правоъгълни или квадратни дворове, около които се развиват верижни постройки–жилищни и стопански помещения. Централно място в двора обикновено е отделено на църквата. В т.нар. обект № 40 е открито съкровище от 15 византийски златни монети–13 от Константин VII и Роман I (920–921) и 2 от Роман I и Христофор (921–931), а в обект № 41–разнообразни по форма и предназначение глинени съдове, земеделски сечива, мраморен хаван и т.н.

Около църковните сгради, вече в населеното пространство, се появяват християнски некрополи. Такива са установени при Голямата базилика, Дворцовата църкви, при обекти № 31 и № 40. Повечето гробове (дълбоко вкопани ями или ями, оградени с камъни, каменни камери или дървени ковчези) са бедни, без инвентар, както е изисквал християнският канон. Но на изток от апсидата на Голямата базилика са погребвани видни представители на аристокрацията на града, чиито гробове образуват т. нар. "светски некропол." Сред тях правят впечатление четирите каменни саркофази, върху единия от които вторично е използвана плоча с надгробен надпис на Турдач, "хранен човек" на Омуртаг. В саркофаг № 4, са открити златни и сребърни коланни украси на погребания млад велможа. Златни накити са намерени и в други, женски, гробове, разположени близо до саркофазите. Особено богат е гроб № 27, от който произлизат златни обеци, копчета, висулки и прекрасен пръстен, украсен с искрящи цветни емайли. В бедния, монашески некропол в западната част на южния двор са разкрити гробове с каменни надписи–на Лазар, Гаврил и Петър. Най-интересен е двуезичният надпис на Лазар, който отразява периода на прехода от гръцката към старобългарската писменост.

През 971 г. войските на византийския император Йоан Цимисхи (969–976) превземат Плиска, която заедно с другите източнобългарски земи е включена в новосъздадената стратегия Тракия и Йоанопол (Велики Преслав), а към 976 г.–в новата стратегия Йоанопол и Доростол. За първи път през този период византийските хронисти изписват името "Плискова". Лъв Дякон я споменава между крепостите, които Йоан Цимисхи превзел при похода си от Преслав към Дръстър. Най-късно към 990 г. земите на юг от Дунав са освободени от византийците, но само за едно десетилетие. Византийските хронисти Йоан Скилица и Йоан Зонара отново споменават Плиска през 1000 г., когато войските на патриция Теодорокан и протоспатария Никифор Ксифий я превземат повторно заедно с Преслав и цялата територия до Дунав. Така началото на новото хилядолетие се оказва гибелно за Плиска и за цяла Североизточна България, за която византийското владичество продължава почти две столетия. След пълното покоряване на българската държава през 1018 г. и създаването на трите основни теми от Василий II Българоубиец (976–1025) Плиска е включена в областта Паристрион или Парадунавон, обхващаща земите между Стара планина, Дунав и Черно море. Оскъдните данни от писените източници и преди всичко оловните печати на византийски длъжностни лица очертават няколко по-важни селища в тази област. Досега в Плиска са открити над 40 оловни византийски печати, някои от края на X до 50-те–60-те години на XI в. Печатите на византийски длъжностни лица подсказват, че са съществували византийска администрация и военен гарнизон. Това се потвърждава и от оловния слитък с 6 ядра, намерен в Дворцовия център. В Плиска е получено послание и от самия император Василий II, за което напомня неговият моливдовул. Вероятно през този период са извършвани някои поправки по крепостните стени и от вътрешната им страна се появяват каменни стълбища. От външната страна на северната крепостна стена зид от ломени камъни огражда пространство с форма на неправилен четириъгълник. По това време в някогашния укрепен с тухлена стена и забранен за простолюдието ханскиа център вече прониква обикновено население. В югозападния ъгъл на бившата ханска резиденция се преустрояват едноделни или многоделни (с верижен план) сгради, от ломени камъни и кал. Такива сгради и полуземлянки възникват върху каменната настилка в пространството на дворцовия площад–между тухлената ограда, Тронната палата и Дворцовата църква. Там се установяват и следи от металургична и стъклообработваща дейност.

Пред вътрешните лица на стените на каменната крепост се появяват нови полуземлянки и наземни, градени с камъни и кал жилища. Пред Северната порта е функционирала железарска работилица,

а североизточно от тухлената стена–работилница и пещи за глинени съдове. Продължават да съществуват търговските и занаятчийските помещения при Южната порта. Характерните за XI в. амфори и тънкостенни византийски съдове–гърнета, паници, блюда и купи със зелена глазура, кани и стомни с кафява глазура, често украсени с канелюри или с релефни фигури, с човешки и животински изображения, съдове със златиста ангоба–се откриват заедно с керамика, продължила традициите на българското грънчарско производство.

Тогава в Плиска, включена в пределите на Византия, намират отражение новите стоково-парични отношения. Докато през предишните десетилетия случайно попадналите византийски монети са редки, след 70-те години на X в. анонимните византийски фолиси (клас А1, А2, В и С) са чести находки. И макар че част от населението се преселва във Вътрешния град, продължават да съществуват някои селища, църкви, разпръснати жилища и във Външния град. В обект № 31 се разраства керамична работилница с пещи за изпичане на глинени съдове.

През 1027 г. печенегите извършват първото си нападение в земите на юг от Дунав. Следват години на зачестили набези– 1032, 1034, 1035, 1036, тежки за българското население. Най-страшно е печенежкото нашествие през 1048–1049 г., когато византийският император Константин IX Мономах (1042–1055) е принуден да сключи мир с тях и да ги засели в тема Паристрион. Плиска и нейната околност се оказват подходящо място за живот на новите заселници. Те се настаняват не само покрай крепостните стени, а постепенно овладяват и Дворцовия център, и неговата почти незастроена източна част, и дворцовия площад. Многобройни вкопани и леки наземни жилища, градени с кал, дворове, ями, глинени котли и съдове, изработени на ръка, части от въоръжение и конска амуниция–всичко това напомня за тяхното присъствие в продължение на няколко десетилетия. Монетното византийско обръщение фактически е прекратено след 40-те години на XI в. Гробове покрай крепостните стени, някои около Дворцовата базилика, около малката църква в югоизточния ъгъл на Вътрешния град, около и върху могили XXXIII и XXXIV, в северозападния външен ъгъл на крепостта (обект № 26), на изток от Източната порта, при обект № 20 и т.н. свидетелстват за едно новопокръстено население с твърде силни езически обичаи. Разнообразните накити при някои женски и детски скелети издават както местен византийски, така и северночерноморски произход.

През 1064 г. на юг от Дунав нахлуват узите. Може би те нанасят удар и върху печенегите в Плиска. Установени са пожари, откриват се скелети в жилища с печенежка керамика. Няколкото монети на Константин X Дука (1059–1067) определят тази дата. Липсват по-късни датиращи материали, защото животът след това изглежда, е замрял. И само някои известия като това на Ана Комнина за похода на Алексий I Комнин през 1088 г. или много редки находки от XII в. (може би случайно загубена монета на Алексий I Комнин, късче сграфито керамика) напомнят за някогашната Плиска. Името на първата българска столица изчезва от писмените извори, за да се появи неизвестно как върху западноевропейски карти много по-късно–през XVII и XVIII в. Тогава (през XVIII в.) в южната част на земленото укрепление възниква турското село Абоба.

Безпощадното време и чуждите нашествия са нанесли непоправими щети на паметниците на първата българска столица, за да потъне постепенно в забрава и да изчезне от паметта на поколенията. И така до 1899 г., когато е открита от Карел Шкорпил. В продължение на 100 години неговите последователи разчистват бавно, постепенно, камък по камък величествените й четиривековни останки, свързват предания и легенди, исторически извори и археологически факти. Защото Плиска не трябва да бъде забравена, защото името й не само напомня за българското начало, но е символ и послание за бъдещите поколения.

КАРЕЛ ШКОРПИЛ И НЕГОВИТЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛИ

1999 г. е важна дата за българската археологическа наука– навършват се 100 години от началото на проучванията в първата българска столица Плиска и 140 години от раждането на нейния откривател, родоначалника на българската археологическа наука Карел Шкорпил.

Плиска–първият държавен център на българите–става известна едва в самия край на миналия век. Заслугата за това е на К. Шкорпил (роден на 15 юли 1859 г. в гр. Високе Мито, Чехия). Наричат го доайен, патриарх, пионер на българската археология, откривател, неуморим изследовател. Всички тези определения са еднакво верни, еднакво правдиви и значимостта на големия учен нараства още повече, като се има предвид, че е чужденец и идва в България след освобождението от османско владичество, въодушевен от желанието да помогне в просветното дело на българите. Очарован от миналото и от неизследваните паметници, К. Шкорпил остава завинаги в България, в страната, която обиква за цял живот.

След като завършва Пражкия университет, по покана на своя родственик Константин Иречек, Карел Шкорпил (заедно с брат си Хермин) пристига в България. Той учителства в Пловдив, Сливен, Русе, Велико Търново, Варна. Използва всяко свободно време, всяка ваканция, всеки почивен ден, за да пропътува пеша, на кон, в каруца–често със собствени средства–източната половина на Южна България, Черноморието от устието на Дунав до Виза, цяла Добруджа, Северна България до Лом, старопланинските хребети. И всичко, което вижда, измерва, документира, с прецизността на математик изчислява, рисува, чертае, картографира, фотографира, събира сведения, записва легенди, описва подробно, точно, за да остави за поколенията не само многобройни (към 150) научни трудове, но и незаменим, извънредно ценен научен архив. Огромен е приносът му за създаване на археологическата карта на България. Експедициите му допринасят да станат известни паметници от различни епохи, много от които са вече унищожени. През 1901 г. К. Шкорпил основава Варненското археологическо дружество, а пет години по-късно–и археологическия музей в града, чийто директор е до края на живота си. През 1918 г. е избран за редовен член на БАН. Член е и на Чешката академия на науките и на Руския археологически институт в Цариград.

Много сили, страст и ерудиция свързват К. Шкорпил със старите български столици, които като че ли са негово призвание. През 1887 г. той започва проучвания в Преслав, а през 1891 г.–във Велико Търново. Първите извънредно ценни и точни планове на старите столици са негово дело. Дали с логичното мислене на математик, дали интуитивно, но К. Шкорпил е този, който открива Плиска за българския народ и наука. Още през 1767 г. за развалините при турското село Абоба съобщава немският изследовател Карстен Нибур. Повече от век по-късно (1871 г.) те са посетени от Феликс Каниц, който ги нарича καστρον Βουρδιζον по намерената там колона с надпис. През 1884 г. първият български историк К. Иречек също посещава старините и вижда в тях останки от огромен римски лагер, но не изключва мястото да е "старобългарският Плисков" от X–XI в. К. Иречек се позовава на сведенията на византийските автори Лъв Дякон и Ана Комнина, които споменават Плиска (под името Плискова), но не като столица, а като обикновен град, какъвто тя действително е била по тяхно време. Така К. Иречек, макар и точно да локализира Плиска, не допуска, тя да е първата столица на българите, още повече, че за такава винаги се е смятал Преслав.

За разлика от своите предшественици, К. Шкорпил търси историческото селище, от което произхождат развалините при Абоба. Позовавайки се на колоната на хан Омуртаг, в църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново, и измервайки 85 км (40 000 оргии) от Дунав, той достига до с. Абоба, където се намират останки от "голям град." Установява, че този град не е означен в римските итинерарии и карти, но че около него са открити повече от 25 прабългарски надписа. К. Шкорпил сравнява плана и укрепителната система на развалините при Абоба с плана на укреплението при Преслав, открива много общи черти и достига до извода, че двата града са съществували или едновременно, или наскоро един след друг. Но основното заключение на учения е, че Преслав не е първата българска столица и че преди нея е съществувала друга, останките на която се намират до с. Абоба и която е най-вероятно "старият дом" на Омуртаг, наричан от византийските автори Плискова. Това откритие е направено и публикувано през 1898 г., и както често се случва, отзвукът най-напред е бил отрицателен.

На 6 октомври 1899 г. по инициатива и с участието на неуморимия К. Шкорпил Руският археологически институт в Цариград и неговият директор проф. Фьодор Успенски започват разкопки на развалините при Абоба, които продължават и през следващата 1900 г. Разчистени са части от крепостните стени, Източната и Северната порта, североизточната кръгла кула, петоъгълната кула при източната стена и Голямата базилика. Стават известни и за първи път получават названието си Големият дворец, Малкият дворец, Дворцовата базилика. Направен е план на укрепителните съоръжения и на откритите постройки. Изследвани са паметниците около Плиска–могили, девташлари, надписи, водопроводи, дребни находки–предмети от метал и глина. Резултатите са изумителни. Предположенията на К. Шкорпил се оказват верни. Открита е първата българска столица, а с нея и неизвестната дотогава българска ранносредновековна култура. През 1905 г. в нивите при с. Чаталар (дн. Хан Крум) случайно е намерена варовикова колона от времето на хан Омуртаг, надписът върху която потвърждава името на столицата–Плиска.

Върху резултатите от разкопките в Плиска заедно с К. Шкорпил работят Ф. Успенски и П. Панченко–сътрудник на Руския археологически институт в Цариград. Като плод на тяхната дейност само пет години след забележителните открития в Плиска излиза X том на "Известия на Руския археологически институт в Константинопол", в който са публикувани резултатите от двегодишните проучвания и който и до днес е настолна книга за българските археолози. В този том е представен първият подробен план на Плиска с трите укрепителни пояса и в него са номерирани всички известни паметници.

К. Шкорпил умира на 85-годишна възраст през 1944 г., отдал силите си за откриване и на редица други паметници по българските земи, за вдъхване на любов към българското минало. Първата столица на българите пази гроба на този достоен за науката човек. Там в малкия музей има раздел, посветен на неговото дело.

Откритото от К. Шкорпил продължават да изследват поколения български археолози. След 30-годишно прекъсване разкопките в Плиска са подновени през 1931 г. Техен ръководител е големият български учен акад. Кръстю Миятев. Под руините изникват, започват да се проучват или да се доразкриват (недовършени от К. Шкорпил) едни от най-важните паметници–Крумовият дворец, малката кръстокуполна църква, болярското жилище, части от сгради с верижен план, от Голямата базилика (атрият и дворът), проучен е пътят, водещ от Източната порта до Голямата базилика, проследено е трасето на подземен ходник, направени са сондажи между Тронната палата и Малкия дворец, изследвани са части от източната крепостна стена. В проучванията взимат участие И. Моллов, арх. П. Карасимеонов, а Р. Попов и Г. Фехер разкопават могила XXXIII. Така се работи до 1937 г.

От 1945 до 1970 г. в Плиска се труди трето поколение археолози–професорите Н. Мавродинов (за кратко време), С. Станчев (Ваклинов) и повече от четвърт век С. Михайлов и А. Милчев. За известно време работят и В. Антонова, С. Георгиева, Г. Джингов. Всички те влагат много любов и енергия за изследване на непознатите дотогава паметници. Открити са над 30 сгради от Външния град–най-вече базилики, ранни селища, комплекси и керамични работилници, пещи и могили. Проучва се укрепителната система (Западната и Южната порта) търговско-занаятчийски помещения, работи се в Дворцовия център, където се уточнява периодизацията на градежите, доразчиства се Малкият дворец, голямото водохранилище, бани, водопроводи, работи се на Голямата базилика, на Дворцовата базилика, разкопават се некрополи, саркофази. Независимо че учените често спорят и са на противоположни мнения както за произхода на монументалната архитектура, така и за периодизацията на сградите в Дворцовия център и за времето на изграждане на Голямата базилика, всички те със своя труд допринасят да се появят, да станат известни нови паметници и чрез тяхното натрупване и със стратиграфските наблюдения да се достигне до истината. Планът на Плиска, създаден от К. Шкорпил, е обогатен и попълнен с нови номера. През тези години Плиска се превръща и в школа за възпитание на млади български археолози. Години наред студенти от Софийския университет провеждат там своята практика.

Четвъртото поколение проучватели (след 1970 г.) сме ние, представители на Археологическия институт и музей при БАН и на неговия филиал в гр. Шумен. През тези 30 години е проучена почти изцяло укрепителната система (за бъдещите изследователи е оставена северната крепостна стена), разкрити са напълно Крумовият дворец, многобройни разклонения на галериите на тайните ходници, завършено е изследването на Голямата базилика, на манастирския комплекс около

нея, открити са кръстовидната сграда под основите на базиликата, неизвестни бани, архиепископският дворец, дидаскалията, изследвани са нови селища и имения, църкви и некрополи, уточнява се най-ранният период в Дворцовия център.

През 1977–1980 г. под ръководството на проф. С. А. Плетнева в югоизточния ъгъл на Вътрешния град на Плиска прави проучвания руска археологическа експедиция. От 1997 г. във Външния град работи българо-германска експедиция. Германският екип се ръководи от проф. Й. Хенинг.

Въпреки всичко, от някогашната огромна територия на първата българска столица е изследвана само малка, незначителна част (около 8% във Вътрешния и под 1% във Външния град). Обширното пространство чака бъдещите поколения, бъдещите проучватели.

Така Плиска–най-голямото откритие на българската средновековна археология–вече 100 години разкрива тайните си. Всяка археологическа кампания поднася изненади, всеки сезон обогатява представите ни, стават известни нови паметници, разлистват се непознати страници и за първата столица, и за онзи далечен период, наречен Първо българско царство.

ХАНСКА ВЛАСТ И РЕЗИДЕНЦИИ

По силата на древноазиатската традиция властта на хана има божествен произход и е теоретически неограничена. Поставеният от бога архонт обединява светската и духовната власт. Подобно на Тангра той е върховен съдия, законодател, главнокомандващ войската и първожрец.

Идеята за старинността и приемствеността на владетелската институция е залегнала в първата историко-летописна творба - "Именник на българските ханове". Достигнал до нас в по-късен препис на старославянски език, той представлява списък на българските ханове от Авитохол до Умар. Съдържанието на паметника е изключително богато. В него се дават сведения за родовата принадлежност на всеки владетел и годините на неговото управление според прабългарския астрономически календар.

Строгият ред при унаследяването на ханския престол е гарантиран от прабългарската политическа система. Пръв по право и достойнство е първородният владетелски син. Ако ханът няма потомци от мъжки пол, властта преминава в ръцете на неговия брат или племенник, т.е. "по старшинство на семейните членове". Принципът на първородство не винаги е спазван. Хан Омуртаг (814 - 831) и княз Борис (852 - 889) предпочели по-малките си синове, а цар Симеон (893 -927) предава скиптъра си на Петър, син на втората му жена.

Традицията властта да се предава на членовете на управляващия прабългарски род била нарушавана от т. нар. "сакрално цареубийство". Според основния постулат на владетелската доктрина властта на хана произтича от бога. Ако владетелят поради някаква причина губи битките с враговете си или пък страда от физическа немощ, според обичая, неговите приближени са били в правото си да му отнемат живота. Обикновено без да проливат кръв, чрез удушаване. Трудно е да се прецени доколко убийството е било "сакрално" или просто в борбата за престола различните прабългарски родове използват обичайното право, за да реализират собствените си амбиции. Така загубват живота си хановете Телец (760 - 763) и Диценг (814). Може би така заемат престола родовете Дуло (681 - 721) и Вокил (721 - 760). С идването на власт на хан Телец през 760 година се установява властта на новия род Угаин.

Като върховен съдия прабългарският владетел наказва или помилва според "божествената" си воля живота на своите сановници и роднини. Хан Маламир (831 - 836) осъжда на посичане брат си. Княз Борис отива по-далеч. "Поради ревност" към християнството безмилостно унищожава

разбунтувалите се боили и техните семейства, ослепява и първородния си син Владимир-Расате (889 - 893).

Пръв законодател, според изворите, е хан Крум (803 - 814). След победата си над аварите на изток от р.Тиса, за да запази от подобна участ своята държава, той създава строги закони. Разказът на византийската енциклопедия "Свидас лексикон" има легендарен характер, но все пак там са посочени основните постулати на новия закон. Вероятно недостигналото до нас законодателство регламентира отдавна съществуващите в обичайното право отношения.

Друго интересно сведение от същия източник е, че при кодифицирането на наказателно-правния кодекс хан Крум "свиква всички българи". Очевидно тук става дума за периодически свиквaните събори, които санкционират особени по важност вътрешнополитически решения. Вероятно те са имали широка социална основа. Известно е, че тази институция подкрепила Крумовия законотворчески акт. Сменила няколко владетели, както и преместила столицата на Първото българско царство в Преслав.

Функциите на хана като върховен главнокомандващ до голяма степен са се определяли от неговите персонални качества и амбиции. Някои от хановете предпочитали лично да предвождат войската си, други предоставяли тази си отговорност на своите най-висши сановници, обикновено на кавхана. Хан Крум предвождал лично прабългарската конница и вероятно затова в битките излизал победител. За хан Пресиян (836 - 852) войната не била любимо занимание. Каменните надписи на хановете Маламир и Пресиян ни съобщават за изключителната роля в държавното управление на кавхан Исбул, съуправител на хана и предводител на войската. Подобна власт вероятно имал и Кормесий (Кормисош) при управлението на Тервел.

Както вече бе отбелязано властта на хана е дадена от бога. И ако хан Тервел, макар и византийски кесар, се титулувал "от бога архонт", то тази титла не задоволила хан Омуртаг. В надписа на Чаталарската колона последният е "от бога поставен" владетел "на много българи". Пряка заемка от византийската канцелария и дворцов церемониал, тази инвеститура изравнява по ранг източноримския император и българския хан. Хризмата и кръстът се превърнали в знаци на божия езически наместник.

Върху личния печат на хан Тервел е изписано "Богородице, помагай на кесаря Тервел". Самият български владетел е изобразен според византийския протокол, в кесарско достойнство, със съответните регалии. Облечен в плетена ризница, върху шлема му има "кесарска диадема-стефанос". По подобен начин е представен и хан Омуртаг върху два златни медальона. С жезъл в ръката, върху главата му е поставена "стемообразна диадема с кръст"(?). На практика представянето на Омуртаг с тези инсигнии пряко кореспондира с изображенията на византийските императори.

Извеждането на произхода и властта на владетеля пряко от бога се отразява и в градоустройствения план на престолния му град. Архитектоничната символика на Плиска като резиденция на българския хан я превръща в сакрален военно-политически, административен и религиозен център на държавата. "Суровият" и непристъпен вид на Крумовия дворец, проходът, свързващ ханското жилище и държавната канцелария, тайните ходници илюстрират решителността на българските ханове да "вкоренят" народа си на земята, завоювана от Аспаруховите воини. Многократните преустройства на стана са подробно коментирани в уводната глава. Заслужава да се обърне внимание само на един все още дискусионен проблем. Отнася се за проучената юртообразна постройка, определена като жилище на хана. Съществува и мнение, че тя е анабатрон - място, където са се извършвали специални церемонии, утвърждаващи владетелската институция. Коя от хипотезите е най-близо до истината, вероятно ще покажат бъдещите изследвания.

Идеята за могъществото и равнопоставеността на българската държава с Източноримската империя непрекъснато еволюира. Етапите на тази еволюция отчетливо се открояват в непрекъснатите преустройства във Вътрешния град на Плиска. В началото на IX в. се съграждат Тронната палата, Малкият дворец и останалите сгради, свързани с владетелската институция. Построените от хан Омуртаг извънстолични резиденции, нови граждански и култови сгради представят вече една изкристализирала владетелска доктрина, за величието и силата на божия наместник. Тази идея се завършва от княз Борис-Михаил с преместването на столицата в Преслав.

Неговият приемник цар Симеон поставя основите на "преславската цивилизация", плод на християнската духовност, в чийто културен кръг България вече е равноправен член.

ОТБРАНА И ВЪОРЪЖЕНИЕ

Една от основните задачи, която стои пред всеки средновековен владетел е разширяване границите на неговата държава. По-голямата част от времето си българските ханове като че ли "прекарвали на кон", воювайки с вечната съперница Византия или с другите си съседи. Резултатът от водените битки бил с променлив успех за българите. Обикновено победителите не били добри дипломати. Достатъчно е да си припомним хан Крум (803 - 814) и княз Борис (852 - 889). И първият, и вторият удържали забележителни победи в противоборството си с Източната римска империя, но на различни "бойни" полета. Първият умеел да сразява врага си с оръжие, другият - с умело лавиране и политическа мъдрост.

Още с преминаването на Аспаруховата конница отвъд Дунава и нарушаване на "свещените права" на Византийската империя за "владеене на всички народи" първостепенната задача на всички български ханове била укрепване и разширяване на завоюваните територии. Укрепителната система на първия аул Плиска, поддържането на военните умения и оръжие на прабългарските воини дават ясна представа за политическите цели, стоящи пред всеки владетел.

Носители на древнотюркските военни умения, прабългарите били защитени, според инвентарните каменни надписи и "Скриптус инцертус", с "плочести" и "халчести" ризници. Въоръжението на нашите прадеди се състояло от копие, меч, колчан със стрели и брадва. В достигналите до нас миниатюри се виждат и още подробности от воинското снаряжение. Върху главите си носели шлем със симетрично разположени висулки. Конят бил незаменим приятел и спътник на всеки войник. Бойните коне били оставяни свободно да пасат в обширното плисковско поле до момента на събиране на прабългарската орда под военното знаме от конска опашка за поредния поход срещу врага. Наказанието за неизправно оръжие, както и за използването на тези коне извън военното дело, било едно - смърт.

Най-много сведения за бойната техника, използувана от прабългарската войска, са свързани с управлението на хан Крум или "новия Сенахерим", както го определя Лъв Граматик. Псевдо-Симеон твърди, че "Крум, събирайки голяма войска... подготвил различни съоръжения от стенобойни машини, огромни метателни машини и други приспособления: тризъбци, каменохвъргачки, костенурки, високи стълби, топки, лостове, копачи, овни, поставки за стрели, огнеметни и каменометни машини, скорпиони за хвърляне на стрели, прашки и всякакви съоръжения против зъберите"" Изглежда създаването на тази изключително съвършена за онази епоха бойна техника била дело на някой си Евматий - покръстен арабин, избягал от константинополския двор. При превземането на Месемврия Крум успял да плени "много течен огън" както и 36 сифона за неговото изхвърляне.

Управлението на хан Крум било осеяно "с грандиозни и страховити победи". В нощта на 25 срещу 26 юли през 811 г. в битката при Върбишкия проход българският владетел нанася съкрушителен удар на византийската армия. Император Никифор I Геник (802 - 811) загубва живота си, а неговия син Ставракий умира от раните си няколко месеца по-късно. Съдбата на следващия василевс Михаил III Рангаве (811 - 813) се предрешава от унизителната му загуба в сражението при Версиникия. Така за две години от Крумовия меч загинали двама византийски императори, а трети бил принуден да абдикира. Българският хан вдигал гордо наздравица с чаша "от изчистения и обкован в сребро череп" на Никифор. Победният поход на Крум продължава. Той разрушава множество от византийските крепости, изпречили се на пътя му, обсажда и самата столица Константинопол.

В европейския Югоизток, особено след обединяването на панонските и балканските българи, България се превърнала в най-могъщата военна сила. Нарастналата мощ на държават дала възможност на неговия наследник хан Омуртаг (814 - 831) да сключи договор за дълготраен мир с Византия. Сега българският ювиги хан Омуртаг можел гордо да оповести, че е владетел на "много българи". България си отдъхнала след толкова битки. Дошло време за ново строителство, целящо да възроди опожарената столица, да увековечи постигнатото от "страшния" Крум и да затвърди позициите на новия владетел.

Историческите събития от онова време са засвидетелствувани най-добре в достигналите до нас разкази на византийските хронисти и запазените каменни надписи. И ако за хан Крум те преди всичко са триумфални, следващи дълъг списък на завладени от него крепости и градове, то при управлението на хан Омуртаг се говори предимно за строителство на нови аули, за преустрояването на централната ханска резиденция. Търновският надпис илюстрира най-сполучливо цялото управление на този владетел, неговите мисли и чувства: "Човек и добре да живее - умира", но остава това, което е съградил. Затова владетелят построява аул на брега на р.Тича и "преславен дворец на Дунава". Укрепителната система на проучения аул при с. Хан Крум, Шуменско повтаря до голяма степен планировката на първия български стан. И ако първите землени укрепителни съоръжения в Плисковското поле се свързват с идеята за създаване на укрепен лагер на цял един народ, идващ от степите на Азия, то по времето на хан Омуртаг фортификацията на ханската столица и резиденциалните центрове придобиват нов облик. В тях умело се преплитат местните строителни традиции и строителните методи на степната култура. В тактико-стратегическо отношение българите създават ефикасна крепостна система, в която сполучливо се съчетават землените защитни съоръжения с каменното строителство. Завършва и укрепителната система на Вътрешния град на столицата с изграждането на трети укрепителен пояс. Според някои мнения Плиска се превръща в затворено пространство, обградено от три вписани един в друг неправилни четириъгълника, наподобяващи по своя план прабългарските езически капища.

През IX в. първата българска столица добива завършен архитектурно-фортификационен облик. Внушителните крепостни стени, укрепените порти, с издигнати над тях мощни бойни кули, защитавали обикновеното население и българската аристокрация. Само няколко десетилетия след това християнската религия ще постави своя отпечатък върху градоустройствения й план. Времето на езическата столица Плиска вече е изтекло. Настъпва християнската култура на новия престолен град - Преслав.

ГРАДОУСТРОЙСТВО

Сведенията за селищното устройство на Плиска в известните досега писмени източници са съвсем откъслечни и лаконични. В тях липсват достатъчно конкретни данни за нейното месторазположение, за обхвата и размерите на селищната й територия, за общата й планировка и градоустройствено-архитектурно решение. Отговорите на всички тези въпроси са били и вероятно завинаги ще останат приоритет на археологическите проучвания, които в днешно време бележат стотната си годишнина. Благодарение на тези проучвания - дело на четири поколения археолози, в Плиска са открити многобройни и разнообразни по характер паметници - отбранителни съоръжения, жилищни и представителни дворци, езически храмове и християнски църкви, търговско-занаятчийски и жлищно-стопански комплекси, водопроводи и канали, селища с полуземлянки, пътища, могили, некрополи. Относително малкият дял на проучените чрез разкопки и сондажи терени от огромното (23 кв. км.) пространство на Плиска, не дава възможност да се възстанови пълната историческа картина на нейното градоустройство - тя предстои да бъде уточнявана и насищана с подробности. Разгледани обобщено, в тяхната функционално-хронологическа взаимовръзка, откритите досега паметници позволяват да се установи и характеризира в неговото развитие принципният градоустройствено-демографски модел на Плиска.

Свързан с основните, обособени според историческите свидетелств периоди и етапи в нейното четиривековно съществуване, той може да бъде представен обобщено по следния начин.

СТОЛИЧЕН ЕЗИЧЕСКИ ПЕРИОД (края на VII в. - 864 г). Макар и оскъдни, писмените сведения, поставени в контекста на постигнатите на съвременния етап от проучванията археологически резултати, утвърждават категорично тезата, според която Плиска възниква като населено място след създаването на българската държава (681 г.). Още в началото селищната територия на бъдещата столица придобива трайната си, съхранена и до днес рамка -земленото укрепление. Показателен за възникването на Плиска факт е, че засега в очертанията на земленото укрепление не са открити останки от антично или ранновизантийско селище, което предшества най-старата българска столица. Също така не е локализирано и раннославянско селище, съществуването на което се предполага от някои учени, приемащи, че топонимът Плиска има славянски произход.

Всички досегашни археологически данни показват, че началото на Плиска е поставено тогава, когато главната част на воденатa от хан Аспарух българска орда се настанява в днешното Плисковско поле и го превръща в свой постоянен военен стан и обиталище. С изграждането на постоянна владетелска резиденция в средищната част на издигнатото там землено укрепление "кампосът на Плиска" придобива първостепенен военно-административен статут сред останалите селищни центрове на новосъздадената държава. Резултатът в градоустройствено-демографско отношение е превръщането на ханската резиденция в основен елемент - ядро, около което бързо възниква верига от няколко селища, обитавани от обикновеното население. Особено характерно е обстоятелството, че нито едно от тези селища не се разпростира извън рамките на земленото укрепление. Селищата са отдалечени на значително разстояние от резиденцията, която в ранния период се отделя от тях със своята масивна дървена ограда и с внушителните си - предимно дървени, но и отделни тухлено-каменни, постройки.Така още в началото на своето съществуване столицата на българските владетеи придобива едно градоустройствено своеобразие, което от съвременна гледна точка може да бъде изразено най-точно с термина селищна агломерация. В територията си тя обхваща две разнородни в социално-културно отношение и ясно обособени пространствено селищни структури - укрепената ханска резиденция-аул (т.нар. Вътрешен град) и поясът от нейните селища-сателити (т.нар. Външен град).

Досегашните данни от систематичното проучване на четири от селищата във Външния град показват, че основният тип жилище в тях е вкопаната полуземлянка с правоъгълен план и разположено в един от ъглите й отоплително съоръжение. Засвидетелствуваното на места "гнездово" разположение на жилищата, както и обособяването на две от селищата в големи, заобиколени с дървени палисади четириъгълни пространства, вероятно отразява социално-родов принцип в организацията на плисковската селищна територия. Ситуирани сравнително равномерно в огромното пространство на Външния град, селищата са отделени едно от друго с обширни незастроени терени, ползвани за пасища и земеделска работа.

През този период големите свободни площи във Външния град са позволили там да се обособят и два специфични в градоустройствено отношение района. Непосредствено около ханската резиденция са издигнати три могили с възпоменателен характер, които образуват своеобразна мемориална зона, а по течението на включената в рамките на земленото укрепление река се разполага голям производствен център за обработка на черни и цветни метали.

Докато селищата на обикновеното население се променят единствено по отношение на своя план, запазвайки през целия период пространствено-архитектурния си облик и материалната си култура почти непроменени, на територията на ханската резиденция се извършват динамични и качествени промени. Оградена първоначално със солидна стена от дърво и застроена с дворцови и жилищни постройки, повечето от които са също с дървена конструкция, ханската резиденция започва постепенно да се "монументализира". На мястото на дървените жилища и дворци се изграждат каменно-тухлени, а след опожаряването на Плиска в 811 г. дървената оградна стена е заменена със зидана от каменни квадри крепост. Появява се и най-вътрешният, третият укрепителен пояс - тухлената оградна стена, която обособява жилищно-домакинската част на двореца и семейния владетелски храм в отделен пространствено-архитектурен ансамбъл (т.нар. днес Малък дворец и Цитадела). Разположени непосредствено пред тухлената ограда, корпусите на Тронната палата и на Големия езически храм ведно с Дворцовия площад между тях, оформят завършения вид на представителната част от Дворцовия център. Със своите съвършени строителни конструкции, с внушителната си монументална архитектура и добре развита водопроводно-

канализационна система, новият каменен аул в Плиска е израз на порасналите материални възможности и политически авторитет на българските владетели по времето на хан Крум и неговите наследници. Така в първата половина на IX в. Плиска - военно-политическият център на езическа България - се превръща в една от най-представителните и цивилизовани столици в ранносредновековна Европа.

С изграждането на каменната крепост, укрепеното пространство около дворците се увеличава с около 10-20 % (?), но пряко обитаваната площ почти не променя обхвата си. Изглежда, че след издигането на каменната крепост, обширните терени встрани от сградите на резиденцията и в периферията й (покрай нейните стени) остават продължително време почти необитаеми. Укрепената ханска резиденция (аул) започва да се схваща не само като административно-военен център, но и като сакрализирано пространство ("медно гумно") - символ на българската езическа държава и култура. Това изключва присъствието на обикновено население, освен на онова, което е свързано с поддържането и обслужването на резиденцията.

През езическия период се създава и поддържа ясно изразен топографско-социален модел в устройството на Плиска, територията на която вероятно е имал статута на личен ханski домен. Този модел се изразява в обособяването на резиденция - селища, център - периферия, сакрализирано - профанно. Неговото по-късно нарушаване означава прелом в схващането за пространствения модел на столицата и се изразява в сериозни промени на селищното й устройство.

СТОЛИЧЕН ХРИСТИЯНСКИ ПЕРИОД (864 - 893 г.). Обособяването му по отношение градоустройственото развитие на Плиска е възможно предимно въз основа на относителна датировка на архитектурни паметници (църкви), строителството на повечето от които може да се отнесе непосредствено след покръстването, при управлението на първия български християнски владетел княз Борис-Михаил. Сред тях с общодържавно значение е издигнатата на мястото на Големия езически храм Дворцова базилика с нейните две преустройства, а във Външния град - Голямата базилика, заедно с разположените в първоначалните й дворове паметници (дворцовият комплекс на архиепископа, първият български манастир, дидаскалията). Към тях следва да се добавят поне част от т.нар. плисковски тип скъсени базилики. Пръснати из всички райони на Външния град, те изглежда отбелязват съществуването на старите селища без промени, фиксирайки техните нови култови средища. Може да се смята, че пространственият модел в изграждането на Плиска не е бил нарушен до 893 г., когато столицата на българската държава е преместена в Преслав.

СЛЕДСТОЛИЧЕН ПЕРИОД (893 - 971 г.). Характеризира се с важни поселищно-топографски промени, които нарушават посочения по-горе градоустройствен модел. Вътрешният град ("забраненият град") загубва представителната си функции и своята сакралност и става достъпен за обитаване от обикновеното население, живеещо дотогава в селищата около резиденцията. Първоначално то се концентрира далеч от дворцовите сгради, заемайки свободните площи край крепостните стени като своеобразен израз на стария респект към центъра. На тези площи се появяват традиционни жилища-полуземлянки, но и - което е по-важно - производствени съоръжения за добив и обработка на желязо, стъкло и цветни метали. Пространството между крепостните стени и дворците започва да се застроява с имения (от типа на т.нар. обект "Z"), сравнително бързо такива се появяват и на територията на Външния град. Тези имения, които са почти еднакви в планово-композиционно отношение, могат да се определят като жилищно-стопански центрове на богати плисковски боляри, извършили преразпределение на земята на бившия ханski домен. Някогашната столица буквално се поделя между изолираните от властта и ненамерили място в новия столичен център Преслав местни боляри. Тяхното нахлуване във Външния град изглежда предизвиква засилено движение на население към укрепения градски център. В резултат от това площите, заети от жилища-полуземлянки във Вътрешния град се увеличават, а част от земеделското дотогава население се заема със занаятчийско производство. Около Южната, Северната и Западната порти на крепостта се появяват сгради и комплекси с търговско-занаятчийски характер. През този период първоначалната си недостъпност за обикновеното население на Плиска запазва само пространството в рамките на тухлената оградна стена.

ВИЗАНТИЙСКИ ПЕРИОД (971 г. - втората половина на XI в.). Най-категорично археологическо свидетелство за началото на този период е масовата поява на византийски монети, сечени при управлението на императорите Йоан Цимисхий (969 - 976) и Василий II. (976 - 1025).

Засвидетелствуваното в писмените източници завладяване на Плиска от византийците в 971 г. (а окончателно - в 1000 г.) е свързано с нови промени в нейната топография. Изглежда, за определен период от време т. нар. Цитадела запазва своята представителна функция, явявайки се резиденция на местния византийски управител. Но кварталите встрани от нея бързо се разрастват, достигайки самите й стени. До тях се създават производствени съоръжения, които заемат дори части от най-сакралната точка на бившата столица - Дворцовия площад. Около началото на XI в. населението навлиза и в самата цитадела като използува запазените монументални сгради за живеене или строи върху техните руини производствени пещи и изгражда в свободните площи своите традиционни жилища-полуземлянки. В сравнение с предходния период Външният град изглежда извънредно слабо заселен - ясно изразени жилищни хоризонти от края на X - XI в. има в манастира при Голямата базилика и в част от най-големите болярски имения. Съществуват също така някои от църквите и разпръснатите в огромното пространство отделни жилища. Вътрешният град "всмуква" в себе си почти цялото население на бившата столица с тенденция да се обособи като единствен поселищен терен. В пространството на Външния град по това време се разполагат редовните некрополи на многолюдното население, обитаващо в крепостта, като при най-големите от тях са изградени малки гробнични параклиси. Край на тази тенденция слагат нашествията на т.нар. късни номади - печенеги и узи, в десетилетията след средата на XI в. В залеза на своята поселищна история от социално-топографска и градоустройствена гледна точка Плиска е пълна противоположност на първоначалния модел.

РЕЛИГИЯ

Проблемът за произхода и същността на прабългарската религия днес, а със сигурност и в бъдеще ще продължава да стои в центъра на научните дирения. Дори и най-беглият поглед върху изворовия материал показва, че данните за прабългарската религиозна система са твърде оскъдни. Те се свеждат до откъслечни и твърде често неясни сведения на византийските хронисти. Малко информация по този въпрос се съдържа и в летописните, триумфалните и мемориалните каменни надписи от времето на Първото българско царство, в отговорите на папа Николай I на запитванията на българите, а също и в арабските хроники.

Обикновено при реконструкцията на прабългарската религиозно-митологична система като модел се използува тюркската религия. По своята същност прабългарската религия представлява сложен, многопластов синкретичен комплекс, начело в чиято йерархична структура стои божество - /не/ антропоморфна свръхестествена сила. Това, което се предполага е, че прадедите ни са почитали бога на небето, слънцето и луната - Тангра (Тенг-ри, Тенгри хан, Танг-ра). Бог страховит и всевиждащ, "бог вижда, който търси истината, и който лъже бог вижда...". Бог безкомпромисен, наказващ и прощаващ, овладял природните стихии и човешката суета. Според древния монотеистичен култ той е всепризнато божество, творец на вселената. Тази концепция е тясно свързана с религиозния живот, вплетена здраво във функциите на държавната власт, в политическата и военната доктрина.

Прабългарската езическа духовност се "материализира" в градоустройството на Плиска, в архитектоничните решения на култовите й сгради. Организирането на тяхното пространство е подчинено на космологичните представи за вертикалния, триделен модел на вселената. Горният свят е отреден за Тангра, средният - за човека (земята), долният - за смъртта. Олтарът може би е пресечна точка на свещените посоки и представя структурата на космоса като единно пространство, седалище на божеството.

Останките на две от известните езически храмови постройки се намират в Плиска. Най-често използваната като определение за този тип култови сгради е прабългарската дума капище. В основата на плановата им схема е залегнало центричното пространство от вписани един в друг правоъгълни форми. Масивните им каменни основи създават възможност за издигане на стените

им в значителна височина. Централното им помещение вероятно е имало двускатно, четирискатно или куполно покритие. Допуска се, че квадратното пространство на храма в близост до Малкия дворец е било покрито с отворен в средата купол. Покритието на другото капище е "от завишени сводове с частично терасовидно надстрояване" и отвън погледната сградата е представлявала " двустепенен призматичен блок, увенчан с два реда зъбери".

Какъв точно е бил обредът, какви са жертвите, принасяни на Тангра? Изворите дават много пестелива информация. "Скриптус инцертус" съобщава, че при обсадата на Константинопол хан Крум (803 - 814) "според обичая си ... принесъл в жертва човеци и много добитък... облял се с морска вода и поръсил войската си, която го акламирала". Продължителят на Теофан разказва, че при сключването на тридесетгодишния мирен договор с българите император Лъв V Арменец (813 - 820) "подобно на някакъв варварин, чужд на всякакво богопочитание разсякъл кучета дори ... и ги употребил за свидетели на онова що се правело". Хан Омуртаг (814 - 831) постъпил по аналогичен начин, заклевайки се пред християнските светини. Най-после Тангра и Христос били равни по сила и власт. Дали това не е причината договорът да бъде спазван с еднакво усърдие и от двете страни?!

Девташларите, самотни и мълчаливи свидетели на отминалите столетия, са все още загадка за изследователите на езическа България. Неправилни каменни стълбове с височина до 2 м, наредени в правоъгълници от пет, седем или девет реда, ориентирани към изгрева на слънцето. Може би това са надгробни паметници, възпоминания за загинали далеч от родината храбри воини. При тях вероятно са се извършвали жертвоприношения и поменални обреди. Защо не и "космически стълбове", посредници между небето и земята, между човешкия и божествен свят. Следите от ритуални действия навеждат на мисълта, че може би именно там се осъществявала приемствеността между поколенията, т.е. практикувал се е култът към прадедите.

Археологическите находки от първата българска столица, свързани с езичеството, са твърде малко. Върху една тухла, открита при западната крепостна стена, е врязано антропоморфно изображение на слънцето.

Безспорно най-дискутирания култов предмет е седмолъчната бронзова розета от Плиска. Формата й е необичайна. От една кръгла, леко изпъкнала в средата плочка, излизат седем разширяващи се лъча. Върху плочката е врязан широко разпространения през езическата епоха знак IYI, а на всеки лъч от обратната страна - по два рунически знака, образуващи концентрични кръгове. Опитите за тълкуване на този уникален паметник на старобългарската металопластика, както и за разчитането на надписа доведоха до противоположни, понякога взаимноизключващи се мнения. Според специалистите надписът на розетата е магическо заклинание, отражение на култа към планетите, емблема, молитва, предмет с апотропеични функции или с християнски формули.

Прабългарите са считали, че някои знаци притежават свръхестествена сила, представляват графично изображение на почитаното от тях божество. Такъв е знакът IYI. Той е врязван върху строителни материали, амулети, глинени съдове и накити. Най-вероятно IYI е стар соларен знак и като символ на Тангра е имал магическа сила. Обаче идвало времето, когато той щял да остане езическа преживелица, победена от кръста, олицетворяващ новия бог.

Малко преди да бъде посечен заради християнската си вяра Енравота предупреждава брат си хан Маламир /831 - 836/: " тази вяра, с която аз свършвам днес, ще се разпространи по цялата българска земя...". Не минават и няколко десетилетия и пророчеството се сбъдва. Християнизацията на българския народ е процес сложен и продължителен, обагрен с кръвта на 52 болярски рода, останали верни на Тангра. Причините за тази решителна стъпка са обгърнати в много легенди, но по-скоро този акт е закономерно следствие от двувековната политика на цяла поредица блестящи български ханове.

В края на 50-те години на IX в. България е най-мощната "варварска" държава в европейския Югоизток. На запад граничи с империята на Каролингите, на изток - с християнска Византия. Изтокът и Западът си съперничат в стремежа си да я приобщят към християнския универс. Не е за подценяване и фактът, че земите, завоювани от прабългари и славяни, няколко века преди това са били под юрисдикцията на Константинополската патриаршия. Като че ли Византия имала известно предимство.

Според византийските хронисти хан Тервел (700 - 721) получава кесарска титла, втора по ранг в държавната йерархия на Източната римска империя. Тя според строгия византийски протокол била немислима за един езичник. Вероятно хан Борис (852 - 889) също е бил посветен в новото вероизповедание преди официалния акт на покръстването. Според историческите извори за това са допринесли сестра му Ана, Теодор Куфара и нарисуваната картина на Страшният съд върху стената на ловния му дворец. Вероятно "гладът и земетръсите", споходили България, силата на византийската дипломация и оръжие са били по-убедителните аргументи. Не трябва да се пренебрегва и далновидността на Борис, качество, белязало цялото му управление.

След смазване бунта на прабългарската аристокрация пред Борис-Михаил, титулуван вече княз, стояли за разрешаване няколко основни задачи. На първо място трябвало да се елиминират опитите на Византия да превърне България в свой провинциален придатък. Учредяването на автокефална църква бил най-сигурният начин да се запази националната идентичност. И ако княз Борис не умеел да си служи добре с меча, на "бойното" поле, на дипломацията демонстрирал завидни умения, удържал бляскави победи. Новопокръстеният "възлюблен син Михаил" съумял да надхитри трима римски папи (Николай I Мистик, Адриан II, Йоан VIII) и да получи подкрепата на двама патриарси (Фотий, Игнатий). Българският владетел съумял да открие и приложи онази идеологема, която превръща в единна, хомогенна сплав българи и славяни. Силната владетелска институция (ако си позволим богохулната парафраза "кесаревото кесарю, но и божието кесарю") спомогнала не само за премахването на всички пречки пред новата религия, но и за приобщаването на България към християнската цивилизация.

Следвайки съветите на своя духовен наставник патриарх Фотий за задълженията на княза, Борис се отдал на широкомащабно храмово строителство. Реализирането на строителната му програма за съграждане на седемте съборни храма обхваща и югозападните български земи. Най-напред той разрушава капищата в главния култов център Мадара, в столицата Плиска и близките укрепени аули и върху техните основи издига църкви. В цялата държава се възстановяват ранновизантийските базилики. Строят се и нови християнски култови сгради. По негово време е съградена Голямата базилика в Плиска, която и днес респектира с внушителните си размери. Дворцовата църква извисява снага върху руините на старото езическо светилище. Дейността на занаятчийските ателиета се насочва към създаване на предмети, свързани с новата вяра. До нас е достигнал един великолепен златен троен кръст-реликвиар.

Целият славянски свят е длъжник на княз Борис не само заради приемането на Кирило-Методиевите ученици, но и за разпространението на славянската азбука и превеждане на свещените текстове на старобългарски. Безпрецедентен е и отказът му от престола. Само веднъж монахът Борис напуска стените на манастирската обител. Ослепява първородния си син - езичник и вероотстъпник и възкачва на престола Симеон (893 - 927), който продължава делото на своя баща. Неговото управление по-късно ще бъде определено като "Златен век" в българската история. Сега княз Борис отново можел да се оттегли от света, да прекара живота си в размисъл и покаяние. Едва ли в българската история има друг владетел, който да е пролял толкова аристократична кръв в името на една целенасочена политика - християнизацията на България.

ПИСМЕНОСТ

Огромно е очакването, радостта и предизвикателството от откриването на надпис. Той е плод на емоциите и ръцете на тези, чийто живот и култура проучват археолози, историци, епиграфи, езиковеди. Всеки поставя много въпроси и дири техните отговори. Каква информация носи паметникът? Кой го е поръчал, създал и защо? Продукт на елитарна или профанна култура е той? Доколко грамотно е било населението, сред което е бил познат? Тези въпроси са в сила и за произхождащите от Плиска писмени паметници. С огромен интерес и професионален усет към тях са подхождали първите проучватели, част от световния научен елит на XIX и XX в. - Ф. Каниц, Х. Лопарев, К. Иречек, Ф. Успенски, К. и Х. Шкорпил, В. Златарски, В. Бешевлиев и др. Архивите пазят тяхната активна кореспонденция, изпълнена с възторг и желание да споделят всяка новост във връзка с откритите каменни надписи.

На открития през 1905 година от Р. Попов надпис върху колона близо до с.Чаталар (сега с. Хан Крум), Шуменско дължим и възраждането на името на първия български престолен град. "Станът Плиска" не само е предоставил най-много паметници на българската каменна писменост, но е и мястото, където най-вероятно са създадени огромна част от известните до днес "каменни свидетелства", разпръснати в различни краища на страната. Поръчител на множеството от тях бил владетелят. Те са философско-емоционални, летописни думи, които го прославят и увековечат делата му; триумфални, договорни и гранични надписи; военни заповеди и списъци на въоръжение; строителни, възпоменателни и надгробни слова. Във времето, когато камъкът е материален носител на човешките слова, познатата на българите азбука е гръцката. Тя вероятно вече е имала свое място и достатъчно разбиращи я люде. Затова и надписите са на гръцки език или с гръцки букви на български.

Значително по-малко и с друг характер са известните надписи, от времето след разпространението на кирило-методиевото писмо. В тези времена се раждат обширни повествователни писания, поучителни слова, притчи, събрани в кодекси-книги. Материалът им - пергамент, като по-уязвим и нетраен, е унищожен при превратните събития в условията на загинали селища. В Плиска в последната четвърт на IX в. пристигат учениците на Кирил и Методий. Те продължават и придават нов облик, на непрекъсвалата два века просветна дейност. Началото на новия век на духовността, на "Златният" X в. за българската писменост и култура било поставено в дидаскалията при Голямата базилика на Плиска. Металните стила /писала/ служели на първите книжовници и техните ученици, обучаващи се да пишат върху восъчни и глинени плочки. Пергаментовите книги са украсявани, подвързани и за да бъдат съхранени добре, са затваряни между корици с надеждни метални закопчалки.

Всяка написана от човека дума е създадена, за да бъде прочетена. Писаното слово винаги носи послание, очаква да срещне ответна мисъл, да бъде разбрано. Всеки надпис от средновековна Плиска, независимо от неговия характер, е бил предназначен за една достатъчно широка обществена прослойка, която може да го прочете и оцени. Населението на столицата и идващите отвън хора е трябвало да бъдат добре информирани за победите на хана, за неговото могъщество и грижата му за държавата, за благополучието на града и жителите му, за спокойствието на душите на мъртвите. Военачалникът, а и всеки воин е трябвало да бъде уведомен за своя дълг. Така по произхода си тези прояви са плод на висшата държавна власт, но са предназначени за всички. Това показва и двуезичният надпис върху гроба на Лазар.

Разбира се, в целия период на съществуване на Плиска различни люде са имали необходимост от свое обръщение към бога за защита или от свои и групови знаци в ежедневието, в трудовото си битие. Затова се появяват различни, много често отказващи да отговарят на въпросите ни символи върху камъни, архитектурни детайли и предмети, върху съдове.

Най-изкушените, образовани и завладени от идеите на особен културен и религиозен кръг, "избраните" са създавали свои криптографски послания. Тези енигматични паметници допълват редицата на най-интересните свидетелства и образци на старобългарската писмена традиция.

БИТ, ПОМИНЪК, ЗАНАЯТИ, ВСЕКИДНЕВИЕ

Стопанската дейност в Плисковското поле през ранното средновековие започнала със създаването на българската държава. Обширната степ станала новата родина на Аспаруховите прабългари. Техният военен лагер в равнината осигурявал най-добрата им защита. Тук била съградена и първата българска столица. Повече от век животът в нея бил подчинен на голямата идея да бъде запазено постигнатото със силна и боеспособна войска, противопоставена на несекващите опити на Византийската империя да унищожи младата държава. Едновременно с войската трябвало да бъдат обслужвани владетелят, неговият двор и боилите. Необходимите храни и стоки за столицата били осигурявани предимно от поданиците на новата държава, като успоредно с това се развивала и търговията. Чрез археологическото дирене материалните следи от това време обаче се установяват много трудно.

Вероятно в някои части на лагера-столица се оформили тържища, без постоянно изградени помещения. За съжаление следи от VIII в. почти не са достигнали до нас. Косвена подкрепа на такова становище са разкритите преди три десетилетия редица от търговски помещения в югозападната част на Вътрешния град и на други места, извън крепостта, в непосредствена близост до Южната порта. Те навярно са построени на мястото на такива по-ранни тържища.

Настъпили годините на голям подем, когато огромното строителство по издигането на Крумовия дворец, каменната крепост и цитаделата с другите дворци на Плиска, дало силен тласък в развитието на голям брой занаяти. От величествените градежи днес са останали руини - послание от камък за далечното време. Западно от центъра на Плиска, в долината на потока Асар дере са открити следи от керамично производство за бита. Установени са и значителни останки от железодобив и железообработване в този ранен период (последните десетилетия на VIII - началните десетилетия на IX в.). Тези дейности се развивали по-далеч от представителната част на столицата и в непосредствена близост до водоизточника. Там са открити крици, шлаки и грънчарски пещи. Вероятно са съществували и работилници, следите от които трудно се установяват, поради нетрайните материали, с които са изграждани. За построяването на огромната каменна стена и сградите в центъра били нужни много обработени каменни блокове, тухли, керемиди, вар. Тежкият труд на зидари, каменоделци, дърводелци, ковачи и други занаятчии е вложен в импозантните градежи на крепостта и дворците. В производството на строителна керамика били заети стотици производители на тухли, керемиди, водопроводни тръби. Водата, необходима за столицата на държавата, се довеждала чрез водопроводи от изворите в северната част на полето. Водоснабдяването допринесло за благоустрояването и с бани и други хигиенни съоръжения. Строителството изисквало голям набор от инструменти, изработвани в ковачниците. Там майсторските ръце на средновековните ковачи създавали оръжия и оръдия за обработка на земята. За нуждите на земеделците, които се заселили на много места в обширното поле, са изковавани лемежи, черясла, копрали, лопати, мотики, сърпове, коси, косери и други оръдия на труда.

Вероятно в края на IX в. във Външния град се появили граждански комплекси, а по-късно, през първата половина на X век и манастирски имения, в които се развивало земеделие и животновъдство. Върху тухли и камък са изобразени рала, коне и други животни. Не след дълго, едновременно със селското панското производство в някои от комплексите се развила и оживена занаятчийска дейност (напр. обект № 31 е бил център за грънчарско производство). Голямото количество остеологичен материал показва, че отглеждането на домашни животни било широко разпространено, наред със земеделието. Открити са и кости от диви животни - дива свиня, елен, тур, диви птици, а също и от риба. Това е потвърждение, че ловът и риболовът не били пренебрегвани от обитателите на столицата. Цели галерии от рисунки на диви животни, включително на мечки, и ловни сцени, върху лицата на каменните блокове от крепостните стени са свидетелство за тяхното практикуване.

Преместването през 893 г. на столицата в Преслав е последвано от сътресения в някои области от икономическия живот на Плиска. Макар някои занаяти да били добре развити именно по това време и по-късно, в началото на X в., спадът в строителството е твърде осезателен. Много занаятчии с техните работилници се настанявали в чертите на каменната крепост, като тяхното производство продължавало да е предимно за нуждите на войската. Железодобивът и

изработването на изделия от желязо се установили покрай вътрешните лица от южната част на западната и голяма част от южната стена, където са открити десетки пещи за топене на желязо. Стъкларска работилница е разкрита в южния сектор на западната стена.

В края на X - началото на XI в. работилници се появили дори в предишния Дворцов център. Там са открити значителен брой глинени поти и пещи, в които са топени цветни метали. Те са свидетелство за усвояване на леярството, най-вече за обработка на цветни метали, включително злато и сребро. В други работилници, като тази при Северната порта, се изработват изделия от медни листове - чрез техниката на изковаване, шев, запояване. Грънчарското производство в центъра на града показва настъпилото обезличаване на Плиска през XI в., за което се съди по пещите за керамика, южно от гроба на Шкорпил. Навлизането във Вътрешния град на всички производства, като железодобив, ковачество, стъкларство, леярство на цветни метали, грънчарство, е доказателство за превръщането на Плиска от административен, управленчески и военен център в значително занаятчийско средище на ранносредновековна България от X в.

Плиска вече не е онзи голям, внушителен град, будещ респект с каменните си стени и дворци - седалище на хана. Непосредствено покрай високите крепостни зидове, както и по цялото пространство на Вътрешния град се появили вкопани жилища. Такава е голямата промяна в Плиска, настъпила след отнемането статута и на столица. В тях се откриват предмети, свързани преди всичко с домашните занаяти: прешлени за вретено, тежести за стан. Тези занаяти неизменно съпътстват част от населението на Плиска.

За отбраната на държавата била нужна силна и добре въоръжена войска. Много и най-различни занаяти се развивали за поддържането на българската армия. Наред с оръжието и бойните обсадни машини се произвеждали и токи, бронзови накрайници, халки, апликации и други. Тези занаяти били високо развити и освен ковane и леене са усвоени и прилагани по-усъвършенствани способи. Към тях могат да се допълнят- гравировка, позлатяване и посребряване, инкрустация, филигран, гранулация, дори клетъчен емайл. За съжаление почти липсват други преки доказателства за леенето на цветните метали - мед, бронз, олово, на благородните - злато и сребро. Освен потите, е намерен само един каменен калъп от Дворцовия център на Плиска. Най-вероятно са използвани восъчно-глинени модели, недостигнали до нас.

Наред с обработката на камък и метали са използвани и други твърди суровини - кожа, кост, дърво. Изделия от тях, поради органичния им характер, с изключение на тези от кост, не са достигнали до нас. До днес не са запазени и образци от текстилните производства - от вълна, лен, коноп. За занаятите като шивачество, хлебарство, готвачество съдим по косвен път от намерените игли и игленици от кост, ножици и напръстници, от пещите, в които по наша преценка е изпичан хляб, и от глинените и металните съдове, в които е приготвяна храната.

Натуралното стопанство на Плиска, както и на цялото царство, е нямало нужда от собствено сечене на монети. Затова намираме само византийски монети от това време, като най значителен е техният брой от първата половина на XI в. По-ранните, като тези от първата четвърт на X в., по-скоро са военна плячка - например златните монети, открити в обект 40, укрити в зид на комплекса. До Плиска монети са достигали и чрез търговците. Намираните по-късни византийски монети - от последната четвърт на X и от първата половина на XI в., вече са донесени от самите византийци, след като завладяват България и се настаняват в българските земи.

Най-важните и интересни археологически находки, които представят личността на владетеля и на духовния глава на държавата са печатите. Няколко ценни открития - оловни печати и знаци, поставят началото на българската сфрагистика. Сред тях са печатът на хан Тервел и медальонът на хан Омуртаг. В самата Плиска е намерен и единственият засега от столицата (от общо осемте), оловен печат на княз Борис-Михаил (852-889). От особено голямо значение са откритите в района на Голямата базилика моливдовули на архиепископ Георги. Те са потвърждение за автокефалността на българската църква след приемането на християнството.

ОБЛЕКЛО И НАКИТИ

В един все още неунифициран свят, на преселение и смесване на народи, на войни за територии и идентичност има някои специфики, които носят определени етнически характеристики. Те придават самобитен облик на културите им.

Един от елементите за подчертаване на различията в средновековието е и костюмът. Освен че носи белези на етничност, облеклото отразява пола и социалните различия. Достоверна информация за костюма би могла да се представи, ако бяха запазени някои дрехи, било то в съкровищници или в средновековните некрополи. Пръстта обаче унищожава почти всичко и затова търсенето в такива случаи е насочено към писмени и изобразителни паметници, отразяващи вярно епохата. Езическите некрополи от началните десетилетия на първата ни столица явно са се намирали извън нея или в огромното непроучено пространство на Външния град. Те и досега не са открити. Проучваните на територията на селището некрополи датират едва от втората половина на IX до XI в. За това време те предоставят някои данни (често отново хипотетични) за облеклото и в по-голяма степен за накитите на българското население.

За особен интерес към облеклото свидетелствуват някои от отговорите на папа Николай I на въпросите на княз Борис-Михаил, в които се отразява една дълго запазена традиция. Оттам научаваме , че и мъжете и жените в средновековна България носят "гащи" (вероятно от кожа или плътна тъкана материя). Видът им - дълги до под глезените и прилепнали по краката - е познат от широко известната миниатюра на български воини, които побеждават византийците (Менологий на Василий II, XI в.) и от изображения на хан Омуртаг, седящ в своя стан (Мадридски ръкопис на хрониката на Йоан Скилица, XII-XIII в.).

Обути са в кожени обувки и ботуши, както показват споменатите рисунки и останки от кожа при краката на погребания в саркофаг № 4 в некропола източно от Голямата базилика и в един гроб от некропола при Кюлевча. Простолюдието вероятно се е задоволявало с цървули.

Прочути в средновековните европейски дворове били българските кожуси (кафтан, скарамангий). Останки от подобна кожена къса до бедрата дреха са се запазили в гроб в близост до църквата при обекта № 31 на Плиска.Този тип скарамангий бил затворен отпред, едно- или двупол, двуредно закопчаван от шията до кръста със специални петлици. Копчетата били кожени. Византийските извори (Свидас лексикон, втората половина на X в.), говорейки за кожусите, посочват, че българите много харесали облеклото на аварите и го възприели. Това обаче е дрехата, която става символ на разпространената и в Константинопол "българска мода".

Долните дрехи, вероятно различни видове ризи, били от мека, понякога дори фина тъкан.

Елементът, който придава завършен вид на костюма на средновековния българин бил коланът. Обикновено широк 2,5-3см, с основа от лен или кожа, той бил украсен с дребни метални апликации с релефна украса. На единия му край има тока за закопчаване, а другият завършвал с метален накрайник, едностилен с апликациите. Коланът съчетавал декоративност и практичност. На него бил окачван меч, нож, костено рогче, игленик, кожена торбичка за най-необходимите дребни вещи. Освен това коланът носел информация за мястото на притежателя си в социалната йерархия. Всички тези елементи са подсказани и от двата колана, върху ленена и кожена основа, които е носил погребаният в саркофаг № 4 от некропола източно от Голямата базилика.

Векове наред българите били прочути и с островърхите си кожени калпаци, изработвани върху специални калъпи. Някои носели на главите си повезки - стара славянска традиция.

Носените от мъжете в ранното средновековие накити са малко. Пръстените често били по-скоро знак на достойнство и на високо обществено положение.

В този мъжки свят, където вниманието било насочено към воина, почти липсват писмени сведения и рисувани образци за женското облекло. За това най-ценен източник на информация са некрополите.

Облеклата са от тъкани материи (ленени, вълнени, памучни и свилени), а моделите трудно могат да се възстановят. Малобройните метални копчета говорят за наличието на малки разрези и отвори в дрехите. Затова пък откритите накити свидетелствуват, че българката е била кокетна жена и е обичала многоцветието. Украсявала е шията си с огърлици от стъклени мъниста. Бронзовите, сребърните или златните обици са носени в чифт. Познати са многобройни форми, изработвани в различни техники - леене, коване, филигран, гранулация и ажур. Сред любимите украшения са гривните - метални и стъклени, чийто репертоар от цветове, техники и вид на украсата е изключително богат. Носени са по една или няколко, така както и пръстените. Различията в качеството на материалите и изработката на накитите отразяват преди всичко социалната диференциация сред обществото. От всеки пример обаче личи желанието на плисковските жители да бъдат красиви и атрактивни.

НЕКРОПОЛИ

Некрополите са онази неоценима "археологическа книга", по която изследователите могат да прочетат понякога почти безпогрешно цели периоди от живота на нашите прадеди. Значителна част от предметите в гробовете и гробищните съоръжения дават възможност да се установи относителната, а в някои случаи и абсолютната датировка на некропола, а оттам да се обяснят в редица случаи и някои страни от материалния и духовен живот. Затова проучването на некрополите е един от най-важните моменти на археологическото изследване.

Още при първите разкопки в Плиска са разкрити гробове. За съжаление обаче на няколкото поколения изследователи, работили близо 100 години на територията на първата ни столица, засега не са открити некрополите от езическия период. Все пак тази безспорно вълнуваща "страница" от историята на Плиска предстои тепърва да бъде прочетена. През годините на изследване са разкрити, макар и единични, гробове от това време. Интересна находка е и вторично употребената надгробна плоча с надпис на Турдачис, открита върху саркофаг от по-късния некропол при Голямата базилика. Не бива да се изключва и некрополът при Нови пазар. Макар и извън територията на защитена Плиска, той е в непосредствена близост до нея и е пример за точно датиран (VIII в.) некропол от езическото време на Първото българско царство.

С приемането на християнството новата религия унифицира погребалния обряд на всички българи и най-напред на населението на столицата Плиска. Разкритите стотици християнски гробове са разпръснати по цялата територия на столицата, предимно във Вътрешния град, а немалко от тях са до църквите на възникналите граждански комплекси. Проучени са само част от тях - при обект № 31, обект № 40 и някои други.

Значителен брой гробове са без инвентар. Все пак за някои от тях е налице по-точна датировка, определена от намерените в тях предмети. Проучени са некрополи, които са значителни с броя на изследваните в тях гробове. Те се намират при Дворцовата църква, около Голямата базилика и извън крепостта, в непосредствена близост до Източната порта. Трябва да се отбележи множеството гробове, открити покрай вътрешните лица на крепостните стени. В още пет сектора на Плиска са разкопани по няколко гроба - част от некрополи, които не са проучвани цялостно. Правят изключение единичните гробове, определяни като езически, разположени отвътре покрай стените на крепостта и датирани в XI в. Те вероятно са на преминалите по това време през българските земи номади.

Важен елемент, свързан с погребалните традиции от дохристиянско време и с топографията на Плиска, са могилите, специално насипвани като символи във връзка с погребването на владетел или знатен боил. По-късно в края на X - XI в. в тях са извършени вторични погребения. Поминални съоръжения от езическия период са и побитите камъни (девташлари), разположени предимно

южно от земленото укрепление - при Везир тепе, по пътя за с. Златна нива и в по-далечната околност. Съвремието е наложило обаче своя почерк и механизираната обработка на земята е унищожила повечето от тези символи на "вечния покой". Отделни, единични, паметници от камък, които имат същия характер, са намирани на територията на самата Плиска, без да може със сигурност да бъдат определени като поминални знаци. Гробовете от християнския период (след 864 г.) вероятно са били означавани с надгробия най-вероятно от нетраен материал - дърво, затова не са достигнали до нас. В някои случаи са използвани каменни плочи, пример за което е манастирският некропол на Голямата базилика. Важна находка от този некропол е двуезичният надгробен надпис (на гръцки и старобългарски език) на Лазар, както и двата надробни камъка с имената на Гаврил и Петър.

Изключително ценни за науката са намерените в гробовете предмети. С християнския период са свързани най-впечатляващите: златен пръстен с емайл, златни обеци, висулки и копчета от гроб № 27 на некропола, източно от Голямата базилика. Неубедително е да се твърди, че тези накити имат местен про- изход. По-вероятно е да са достигнали до България от Византия.

В малко случаи при християнските гробове са оформени гробни съоръжения - камери от каменни плочи (некрополите при Дворцовата църква; източно от Източната порта; при Голямата базилика). В гробовете са открити пръстени, обеци, гривни, мъниста, копчета и други украшения и части от облеклото, направени от трайни материали, носени и преди приемането на християнството. Появява се и символът на новата вяра - кръстът в разнообразни украси, изработван от мед, олово, бронз. Кръстовете са били обект на подражание на византийски образци от българските майстори.

Находките от некрополите дават информация, която можем да свържем с живота на погребаните и така да възстановим в известна степен техния бит.

КАТАЛОГ

1. Медальон на хан Омуртаг. Царевец, Велико Търново.(814–831).
Злато. Допоясно изображение на владетел, голобрад, облечен в дивитисион и хламида, закопчана с фибула на дясното рамо. На главата корона с кръст и пропендули, в дясната ръка–кръст, в лявата–акакия? В горната половина околовръстен надпис: CANE SYBHГI ΩMOPTAГ (на кан сюбиги Омортаг). Обратната страна– гладка. Халката за окачване липсва.
Диам. 0,022 м, деб. 0,005 м, тегло 2,7423 г.
Филиал на АИМ–БАН, гр. Велико Търново.
Славчев, П., И. Йорданов, 1979, 25–31, обр. 2а, б.

2. Печат на княз Борис-Михаил. Селище североизточно от Голямата базилика. (866–889).
Олово.
Av.[KEB]OHΘHMHXHΛAPXON[TABVΛГAPIAC]. Кръгов надпис между два зрънчести кръга. В центъра–бюст на Исус Христос с кръстат нимб, с дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие.
Rv.[ΘKEBOHΘH]MHXAHΛAPXONTABVΛ[ГAPIAC]. Кръгов
надпис между два зрънчести кръга. В центъра бюстово изображение на Богородица Оранта с нимб, мантия и мафорий, с ръце пред гърдите.
Размери: 0,026–0,027/ 0,0005 м.
НИАР Плиска, инв. № 3920.
Василев, Р. 1991, 3–5, обр. 1а, б.

3. Пръстен. Външен град. Началото на IX в.
Злато. Кръгла халка, правоъгълна плочка, фланкирана с по три гранули от двете страни. Върху плочката триредов гръцки надпис: Τουτα τ(α) – δακτυλ–ι(α) δ(ιδει) ο αρχ(ων) (Тези пръстени дава владетелят).
Диам. 0,017 м, размери на плочката 0,11/0,08/0,0012 м, 22 карата.
ИМ гр. Шумен, инв. № 16030.
Бешевлиев, В., 1979, № 88, обр. 188.

4. Меден фолис на Никифор I и Ставракий. Селище в югоизточната част на Външния град. (803–811).
Размери: 0,022–0,023 м.
НИАР Плиска, инв. № 2303.
Разкопки на *С. Станилов и Я. Димитров.*

5. Кана. Таен ходник. Крумов дворец, южно разклонение. Началото на IX в.
Чиста жълта глина. Сфероидно тяло, тясна шийка, профилирано устие, дъно-столче, петстенна в сечение дръжка, завършваща в долния край с релефна петлистна палмета. Гладки стени със следи от златиста ангоба.
Вис. 0,266 м, диам. на устието 0,05 м, на тялото 0,16 м, на дъното 0,10 м.
НИАР Плиска, инв. № 3843.
Разкопки на *Р. Рашев.*

6. Блок. Гражданска сграда, източно от тухлената стена. IX в.
Варовик. Върху едната широка стена–гравирани човешка фигура, конник, две животни и надпис.
Дълж. 0,49 м. шир. 0,21 м.
НАМ, инв. № 3693.
Станчев, С.1955, 211–214, обр. 28а,б; *Георгиев, П. 1991б,* 191–208, обр. 1–4.

7. Статуя на лъв. Източна порта. Началото на IX в.
Варовик. Запазени части от главата (очи, грива) и тялото. Гърбът е плосък за поставяне на колона. Върху рамото на лъва е вдълбан знак. Счупена на три части.
Дълж. 1,20 м. вис. 0,46 м.
НИАР Плиска, инв. № 43.
Моллов, И. 1943, 69–70, обр.. 138.

8. Връх на стрела. Вътрешен град, VIII–IX в.
Желязо. Острие с форма на лястовича опашка и куха конусовидна втулка.
Дълж. 0,10 м, макс. шир. 0,045 м, диам. на втулката 0,01 м.
НИАР Плиска, инв. № 119.

9. Връх на стрела. Вътрешен град. VIII–XI в.
Желязо. Ромбовидно издължено в предната част острие с надлъжен ръб, опора и дръжка-шип.
Дълж. 0,107 м, макс. шир. 0,027 м.
НИАР Плиска, инв. № 20.

10. Връх на стрела. Вътрешен град. VIII–XI в.
Издължено триъгълно острие със заоблен долен край и куха втулка.
Дълж. 0,10 м, макс. шир. 0,02 м, диам. на втулката 0,01 м.
НИАР Плиска, инв. № 117.

11. Връх на стрела. Южна крепостна стена. IX–XI в.
Желязо. Ромбовидно острие, отделено с опора от дръжка-шип.
Дълж. 0,095 м, макс. шир. 0,02 м
НИАР Плиска, инв. № 118.

12. Връх на стрела. Южна крепостна стена. IX–XI в.
Желязо. Късо ромбовидно острие и дълга дръжка.
Дълж. 0,07 м, макс. шир. 0,011 м.
НИАР Плиска, инв. № 2664.

13–14. Върхове на стрели. Обект № 41. XI в.
Желязо. Четиристенни. Тясно пирамидално острие, къса дръжка-шип.
Дълж. 0,048, и 0,048, дълж. на острието 0,04 и 0,038 м, макс. шир. 0,0075 и 0,005 м.
НИАР Плиска, инв. № 3735, 3740.

15. Връх на стрела. Обект № 41. Началото на XI в.
Тясно късо пирамидално острие, плавно преминаващо в куха втулка.
Дълж. 0,063 м, дълж. на острието 0,024 м, диам. на втулката 0,01 м.
НИАР Плискса, инв. № 3739.
Разкопки *С. Витлянов.*

16. Връх на стрела. Обект № 41. X–началото на XI в.
Желязо. Ромбовидна с издължена задна част, подчертано отделена от дръжка-шип.
Дълж. 0,084 м, дълж. на острието 0,044 м.
НИАР Плиска, инв. № 2666.
Разкопки *С. Витлянов.*

17. Връх на копие. VIII–X в.
Желязо. Ромбовидно издължено острие с надлъжен ръб и куха конусовидна втулка.
Дълж. 0,37 м, дълж. на втулката 0,115, макс. шир. 0,05 м.
НИАР Плиска, инв. № 2464.

18. Връх на копие. Обект № 41. Началото на XI в.
Желязо. Листовидно издължено острие и куха къса втулка.
Дълж. 0,215 м, дълж. на втулката 0,04 м, макс. шир. 0,03 м
НИАР Плиска, инв. № 3799
Разкопки *С. Витлянов*

19. Връх на копие. Вътрешна крепост. X–началото на XI в.
Желязо. Дълго четириръбо острие с кръстовидно сечение, къса шийка, отделена от конусовидната втулка с релефен пръстен.
Дълж. 0,24 м, на режещата част 0,17 м, диам. на втулката 0,015 м.
НИАР Плиска, инв. № 122.

20. Стреме. Сграда № 32. IX–X в.
Желязо. Полуелипсовидна форма с масивно ухо за ремък с правоъгълен и два кръгли отвора. Стъпалникът е прав, широк и профилиран, с четири отвора, дъговидно извит и уплътнен при съединяването с основната част.
Вис. 0195 м, дълж. на стъпалника 0,118 м, шир. 0,069 м.
НИАР Плиска, инв. № 2397
Рашев, Р. 1984, 7–8, обр. 7,б.

21. Стремена–2 броя. Некропол при южната крепостна стена, гроб N 20. XI в.
Желязо, инкрустация на сребро. Овална форма. В горната половина правоъгълен отвор за ремък и инкрустация на сребърни точки. От двете страни в средната най-широка част –обемно моделирани животински глави (вероятно на коне). Долната половин–дъговидно извит и стъпалник.
Вис. 0,122 м, диам. 0,107 м, шир. на стъпалника 0,047 м.
НИАР Плиска, инв. № 2604
Захариев, И. 1979, с. 137, обр. 47; *Рашев, Р. 1983*, с. 249, обр. 3, 4а, 5а.

22. Шпора. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена. XI в.
Желязо, посребрена. U-образна форма, елипсовидни петлици и голям ромбовиден шип.
Дълж. 0,188 м, шир. 0,10 м, дълж. на шипа 0,038 м.
НИАР Плиска, инв. № 2003.
Дончева-Петкова, Л. 1992, с. 141, обр. 40.

23. Юзда. Западна крепостна стена–северен сектор. X– началото на XI в.
Желязо. Подвижно свързан зъбалец, завършващ в краищата с халки.
Дълж. 0,15 м, диам. на халките 0,05 м.
НИАР Плиска, инв. № 3152.
Антонова, В., С. Витлянов. 1979, с. 75, табл. IX_{29}.

24. Юзда. Некропол при южната крепостна стена, гроб № 20, XI в.
Желязо. Двусъставен зъбалец с халки за ремъци и с гвоздовидни псалии (едната отчупена).
Дълж. 0,17 м, диам. на халките 0,045 м.
НИАР Плиска, инв. № 2603.
Захариев, И. 1979, с. 137, обр. 47.

25. Псалия. IX–X в.
Кост. Луновидна с правоъгълен издатък за ремък от външната страна и овален отвор срещу него. Повърхността е украсена със скачени кръгчета, в периферията–бордюр от насечки.
Дълж. 0,10 м, макс. шир. 0,033 м.
НИАР Плиска, инв. № 113.

26. Букая. Обект № 41. Началото на XI в.
Желязо. Кована. Дъговидно извита скоба със запазена в единия край кука за закачване на верига, от която са съхранени 4 брънки с форма на осморка.
Обща дълж. 0,34 м, дълж. на скобата 0,115 м, шир. 0,065 м, дълж. на веригата 0,24 м.
НИАР Плиска, инв. № 3799.
Разкопки на *С. Витлянов.*

27. Рогче. Североизточно от тухлената оградна стена. X в.
Кост. Четиристенно. Върху гладката повърхност по дължина на всяка страна–орнамент "птиче око". В горния изрязан край– дупчица за окачване.
Дълж. 0,17 м.
НИМ София, инв. № 4621.
Станчев, С. 1955, с. 207, обр. 26_{14}.

28. Камък. Южна крепостна стена. IX в.
Бял варовик. Паралелепипеден блок с дълбоко врязан знак от едната широка страна
Размери: 0, 39/34/0,29 м.
НАМ София инв. № 5581.
Разкопки на *И. Захариев.*

29. Тухла. Западна крепостна стена–южен сектор. IX в.
Керемиденочервена глина. Паралелепипедна. Върху едната широка страна е врязана преди изпичането рисунка на елен.
Зап. дълж. 0,21 м, шир. 0,25 м, деб. 0,05 м.
НИАР Плиска, инв. № 3245.
Разкопки на *Л. Дончева-Петкова.*

30. Тухла. Западна крепостна стена–южен сектор. IX в.
Жълта глина. Паралелепипедна. Върху едната стена с широко острие е врязана преди изпичането рисунка на конче.
Размери: 0,29/0,235/0,047 м.
НИАР Плиска, инв. № 3244.
Разкопки на *Л. Дончева-Петкова*

31.Тухла. Некропол пред Източната порта. IX в. (вторично използвана през XI в.).
Жълта глина. Паралелепипедна с врязан преди изпичането знак.
Размери: 0,34/0,32/0,05 м.
НИАР Плиска, инв. № 3246.
Разкопки на *Я. Димитров.*

32. Керемида. IX в.
Жълта глина. Tegula. Върху изпъкналата страна с тънко острие преди изпичането е врязан знак IYI.
Размери: 0,56/0,36/0,03 м.
НИАР Плиска, инв. № 3248.
Василев, Р. 1979, с. 103, обр. 6_1.

33. Керемида. Голямата базилика. Втората половина на IX в.
Жълта глина. Imbrex. Върху изпъкналата страна с тънко острие преди изпичането е врязан знак IYI.
Размери: 0,445/0,145–0,105/0,015 м.
НИАР Плиска, инв. № 3247.
Разкопки на *П. Георгиев, С. Витлянов.*

34. Водопроводна тръба. Източно от Дворцовата базилика. IX в.
Кафява глина. Прищипната цилиндрична форма с тясна втулка от едната страна. По повърхността–врязани прави линии и от едната страна вдълбан преди изпичането знак.
Дълж. 0,38 м, диам. 0,123 м.
НИАР Плиска, инв. № 3945.

35. Водопроводна тръба. Малък дворец, банята. IX в.
Олово. Цилиндрична, тясна, огъната от един лист със следи от запояване по дължина.
Дълж. 0,72 м, диам. 0,06/0,12 м.
НИАР Плиска, инв. № 89.

36. Камък със знак. Плочник в югоизточната част на тухлената оградна стена. IX в.
Варовик. Върху едната широка стена дълбоко врязан IYI.
Размери: 0,51/0,28–0,30/0,10–0,19 м, шир. на хастите 0,028–0,035 м, дълб. 0,01–0,012 м.
НИАР Плиска, инв. № 3249.
Л. Дончева-Петкова. 1980, с. 11, обр. 2

37. Тухла. Проход на Западната порта. IX в.
Глина с червен цвят. Преди изпичането върху едната широка страна е вдълбано символично антропоморфно изображение на слънцето.
Размери: 0,23/0,185/0,04–0,055 м.
АИМ София, инв. № 5262.
Михайлов, С. 1974. 231–232, обр. 28.

38. Розета. Голямото водохранилище. IX в.
Бронз. Лята, гравирана. Около изпъкнал кръгъл център са разположени седем трапецовидни лъча. В центъра от едната страна е гравиран ΓΥΙ, а от другата–на всеки лъч–по два знака.
Диам. 0,039 м.
НАМ София, инв. № 5257.
Vaklinov, S. 1978, 245–254; *Петрова, П. 1992*, 103–106; *Georgiev, P*, 1995, 547–555.

39. Горна част от кана. Селище в района на Голямата базилика, жилище N 1. Края на VIII–средата на IX в.
Чиста жълто-кафява глина. Направена на крачно колело.
Върху стените преди изпичането е врязан знак ΓΥΙ, фланкиран от изображение на орел анфас и друг–в профил.
Зап. вис. 0,19 м, макс. диам. 0,155 м.
НИАР Плиска, инв. № 3873.
Георгиев, П. 1978, 30–39, обр. 1а, б.

40. Висулка. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена. IX- X в.
Мед, запояване, гравиране. Куха, капковидна с халка за окачване. Стилизирано изображение на лъвска глава, заобиколено с растителен мотив и съобразено за виждане от носещия.
Вис. 0,034 м, макс. диам. 0,017 м
НИАР Плиска, инв. № 3220.
Дончева-Петкова, Л. 1992, с. 141, обр. 41в.

41. Гърне. Могила XXXIII. Началото на IX в.
Светлосива песъчлива глина. Почти цилиндрично тяло, леко наклонено устие със заоблен ръб и плоско дъно с релефен ръб. Стените на интервали са украсени с врязани прави линии. Направено на ръчно грънчарско колело. Възстановено.
Вис. 0,166 м, диам. на устието 0,11 м, на тялото 0,13 м, на дъното 0,08 м.
НАМ София, инв. № 3658.
Станчев, С. 1948, с. 229, обр. 12; *Дончева-Петкова, Л.* 1977, с. 161, табл. VI_{114}.

42. Гърне. Могила XXXIII, началото на IX в.
Керемиденочервена песъчлива глина. Овоидно тяло, прибрана шийка, извито устие с полегато срязан ръб. На раменете– вълнисто снопче, върху тялото ситни прави успоредни линии. Направено на ръчно грънчарско колело.
Вис. 0,175 м, диам. на устието 0,12 м, на тялото 0,16 м, на дъното 0,10 м.
НАМ София, инв. № 3650.
Станчев, С. 1948, с. 229, обр. 1_8; *Георгиева, С. 1955*, с. 21, обр. 16_8; *Дончева-Петкова, Л.* 1977, с. 162, кат. № 129.

43. Гърне. Могила XXXIII. Началото на IX в.
Керемиденочервена чиста глина. Сферично тяло, прибрана шийка, завито устие със заоблен ръб, плоско дъно. Повърхността е покрита с врязани прави линии и е изцяло излъскана. Направено на ръчно грънчарско колело. Възстановено.
Вис. 0,143 м, диам. на устието 0,095 м, на тялото 0,166 м, на дъното 0,095 м.
НАМ София, инв. № 3644.
Станчев, С. 1948, с. 229, обр. 1_{16}; *Георгиева, С. 1955*, с. 23, обр. 18_1; *Дончева-Петкова, Л.* 1977, с. 156, табл. X_{156}.

44. Гърне. Могила XXXIII. Началото на IX в.
Кафяво-червена чиста глина. Сферично тяло, прибрана шийка със заоблен надебелен ръб, плоско дъно. Върху най-издутата част на тялото–пояс от врязани линии, между тях и шийката– мрежа от излъскани. Направено на ръчно грънчарско колело. Възстановено.
Вис. 0,21 м, диам. на устието 0,165 м, на тялото 0,23 м, на дъното 0,133 м.
НАМ София, инв. № 3651.
Станчев, С. 1948, с. 231, обр. 2_4; *Дончева-Петкова, Л.* 1977, с. 165, кат. № 152, табл. X_{152}.

45. Гърне. Могила XXXIII. Началото на IX в.
Жълто-кафява чиста глина. Сферично тяло, изправена шийка, заоблено дъно, две дръжки. Повърхността покрита с канелюри и излъскана. Направено на ръчно грънчарско колело. Възстановено.
Вис. 0,24 м, диам. на устието 0,145 м, на тялото 0,227 м, на дъното 0,14 м.
НИАР Плиска, инв. № 52.
Станчев, С. 1948, с. 231, обр. 2_8; *Георгиева, С. 1955*, с. 25, обр. 20_4; *Дончева-Петкова, Л. 1977*, с. 167, кат. № 164.

46. Кана. Могила XXXIII. Началото на IX в.
Чиста кафяво-червена глина. Почти сферично тяло, тясна и дълга шийка, трилистно устие, плоско дъно. Повърхността е покрита с плитко врязани линии. Върху тях и шийката–излъскване. Направена на ръчно колело.
Вис. 0,28 м, диам. на устиено 0,07/0,075 м, на тялото 0,20 м, на дъното 0,133 м.
НАМ София, инв. № 3642.
Станчев, С. 1948, с. 231, обр. 2_{11}; *Георгиева, С. 1955*, с. 25, обр. 2_{20}; *Дончева-Петкова, Л.* 1977, с. 175, кат. № 231.

47. Кана. Могила XXXIII. Началото на IX в.
Светлокафява чиста глина. Издуто сфероидно тяло, тясна шийка, трилистно устие, заоблено дъно. Набраздена и излъскана повърхност. Върху облата дръжка и шийката– пъпковидни издатъци. Направена на ръчно грънчарско колело. Възстановена.
Вис. 0,31 м, диам. на устието 0,07/0,09 м, на тялото 0,31 м, на дъното 0,12 м.
НАМ София, инв. № 3663.
Станчев, С. 1948, с. 230, обр. 2_9; *Георгиева, С. 1955*, с. 25, обр. 20_3 ;*Дончева-Петкова, Л. 1977*, с. 177, кат. № 239, табл. XVII_{239}.

48. Съд с форма на чайник. Могила XXXIII. Началото на IX в.
Сиво-жълта чиста глина. Сферично тяло, тясна цилиндрична шийка, пръстеновидно устие, плоско дъно. Върху най-широката част на тялото–кръгла дръжка, срещу нея– цилиндрично чучурче. Гладки стени. Направен на ръчно грънчарско колело.
Вис. 0,215 м, диам. на устието 0,06 м, на тялото 0,18 м, на дъното 0,085 м.
НАМ София, инв. № 3628.
Станчев, С. 1948, с. 231, обр. 2_4; *Георгиева, С. 1955*, с. 25, обр. 20_1; *Дончева-Петкова, Л.*1977, с. 178, кат. № 247, табл. XVIII_{247}.

49. Делва. Могила XXXIII. Началото на IX в.
Чиста червено-кафява глина. Овоидно тяло, прибрана шийка, извито устие със заоблен ръб. Върху най-широката част на тялото–четири широки успоредни линии. Над и под тях– наклонени излъскани ивици. Направена на ръчно грънчарско колело. Възстановена.
Вис. 0,325, диам. на устието 0,206 м, на тялото 0,30 м, на дъното –0,165 м.
НИМ София, инв. № 3668.
Станчев, С. 1948, с. 231, обр. 2_3; *Георгиева, С. 1955*, с. 23, обр. 18_3; *Дончева-Петкова, Л. 1977*, с. 195, кат. № 373.

50. Амфора. Могила XXXIV. Началото на IX в.
Охровожълта чиста глина. Овоидно тяло с широки рамене, тясна шийка, счупено устие, заоблено дъно, масивни дръжки. Гъстоврязани прави линии и излъскана повърхност. Направена на ръчно грънчарско колело. Възстановена.
НИАР Плиска, инв. № 3919.
Зап. вис. 0,40 м, диам. на шийката 0,05 м, макс. диам. 0,34 м.
Разкопки на *Л. Дончева-Петкова, П. Георгиев, С. Станилов, Р. Василев.*

51. Капител. Голямата базилика. IV в. Преупотребен през втората половина на IX в.
Мрамор. Колонен, коринтски. Само долен акантов ред с пет длани акантов лист. Изрезите между дланите се допират. Четири листа подпират диагоналните волути. Липсват каулис, чаша и хелици. Абакът е двуделен. Абаковият цвят е растителен орнамент.
Вис. 0,37 м, вис. на долния акантов ред 0,20 м, шир. по волутите 0,52 м, диам. за колона 0,36 м.
НАМ София инв. № 5582.

52. Кемферов капител. Голямата базилика. Втората половина на IX в.
Мраморизиран варовик. На тясната страна–релефен латински кръст с разширени рамена. В основата–дупка за прикрепване на колона. Фрагмент.
Вис. 0,60 м; размери при основата: 0,28/0,16 м; при абака 0,42/0,32 м, вис. на абака 0,09 м.
НАМ София, инв. № 1048.

53. Камък с кръстове. Базилика № 12. Края на IX - X в.
Варовик. Неправилен паралелепипед с вдълбани кръстове върху двете тесни съседни гладки стени.
Размери: 0,23/0,17 /0,115 м.
НИАР Плиска; инв. № 1826.
Михайлов, С. 1948, с. 176, обр. 6.

54. Моливдовул на Георги - Архиепископ на България. Голямата базилика, северен сектор. Края на IX в.
Олово. Добър отпечатък.
Av.+θ[KΘR0HΘTW]CWΔVΛ. Инвокация, изписана около изображението. Бюст на Богородица Никопея с нимб, мантия и мафорий, държаща Младенеца пред гърдите си. От двете страни на Богородица–гравирани кръстове.
Rv.
+[ГЕWР]
ГIWA[РХ]
IЕПIСКОП
WRV[ЛГА]
PIAC
Размери: 0,0215–0,0225 /0,018–0,035м
НИАР Плиска, инв. № 3921
Тотев, Т. 1979, 198–199, обр. 1, 2; *Василев, Р. 1992*, 26–29, обр.1 а, б, 2; *Йорданов, И. 1995*, с. 284, № 10.

55. Троен кръст енколпион-реликвиар. Западна крепостна стена. Втората половина на IX–X в.
Злато, изрязване, запояване, псевдогранулация, резба, ниело. Трите кръста са поставени един в друг. Върху първите два (златни) са представени в хронологичен ред сцени от Христовите празници. Върху лицевата страна на външния – Благовещение, Рождество, Сретение, Кръщение, Преображение; на обратната–Слизане в ада и Възнесение. Върху лицевата страна на втория–Разпятие Христово, на обратната–Богородица Никопея, с църковните отци– литургисти. Третият кръст е дървен с апликирани мощи. Вис. с халката 0,072 м; размери на първия кръст 0,042/0,032 м; на втория кръст 0,04/0,03 м; на третия кръст 0,037/0,027 м. Общо тегло 42 г., 22 карата.
НАМ София; инв. № 4882.
Dontcheva, L. 1976, p. 59 –66, fig. 1–5; *Donceva-Petkova, L. 1979*, p. 74–91, fig. 1–15.

56. Кръст енколпион-реликвиар. Некропол в южния двор на Голямата базилика, гроб № 15. Края на IX–първата половина на X в.
Бронз. Лят. На лицевата страна схематично релефно изображение на Разпятие Христово, на опаката–Богородица Оранта.
Размери: 0,053/0,032 м.
НИАР Плиска
Витлянов, С. 1979, 63–64.

57. Кръст енколпион. Североизточно от Източната порта. X–XI в.
Мед, изрязване, инкрустация. Плосък кръст с разширени рамене. В центъра–кръгло гнездо, инкрустирано със зелено стъкло. В горната част на отвестното рамо–дупчица за окачване.
Размери: Дълж. 0,047 м, шир. 0,037 м.
НИАР Плиска, инв. № 1295.

58. Кръст енколпион. Некропол при западната крепостна стена, гроб № 10. 50-те–60-те години на XI в.
Бронз, отливане. Тесни, разширени в краищата рамене. Горната част на отвесното рамо е по-дълга от останалите. Халката–повредена.
Вис. 0,046 м, дълж. на отвестното рамо 0,038 м, на водоравното 0,025 м.

НИАР Плиска, инв. № 3222.
Дончева-Петкова, Л. 1984, с. 190, обр. 6г.

59. Кръст-енколпион, реликвиар. Некропол източно от Източната порта, гроб № 18. XI в.
Мед, изрязване, запояване, инкрустация. Касетен. Силно разширени в краищата рамене, завършващи с кръгли медальони. Направен от две еднакви кръстовидни пластини, съединени с тесни странични. От лицевата страна на кръстовището и раменете са оформени кръгли гнезда за инкрустация (запазени две със зелено стъкло). От опаката страна тези места са запълнени с концентрични кръгове. По останалата повърхност са запоени нишки, които образуват различно разположени големи и малки кръгове. В горната част на отвесното рамо–халка.
Обща вис. 0,075 м, вис. на отвесното рамо 0,068 м, шир. 0,056 м, деб. 0,011 м.
НИАР Плиска, инв. № 3424.
Димитров, Я. 1995, с. 54, обр.6_1.

60. Кръст енколпион. Некропол източно от Източната порта, гроб N 45. Началото на XI в.
Бронз, отливане, релеф, гравировка. Плосък с кръгла халка и със силно разширени в краищата рамене, до които опират кръгли медальони. От едната страна в центъра и по раменете са вдълбани по две точки "птиче око", от другата–по една.
Вис. 0,045 м, шир. 0,033 м, деб. 0,0015 м.
НИАР Плиска, инв. № 3473.
Димитров, Я., 1995, с. 54, обр. 6_2.

61. Медальон. Селище в района на Голямата базилика. VIII– първата половина на IX в.
Олово, лят. Кръгъл с халка за окачване и с вписан в кръга равнораменен ажурен кръст.
Вис. 0,028 м, диам. 0,02 м.
НИАР Плиска, инв. № 3908.
Георгиев, П. 1993 , с. 34, обр. 31а

62. Потир. Църква № 36. X в.
Глина с червен цвят. Наподобява дълбока купа, стъпила на високо фуниевидно столче. Повърхността е украсена с врязани вълнообразни и прави линии и е покрита с жълто-кафява глазура.
Вис. 0,17 м, диам. на устието 0,135 м, на дъното 0,10 м.
НАМ София, инв. № 4582.
Михайлов, С. 1955, с. 52, обр. 3.

63. Кадилница. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена, помещение № 1. XI в.
Бронз, отливане. Сфероидно тяло, профилирано устие с четри халки за окачване на верига и кухо дъно с форма на пресечен конус.
Вис. 0,07 м, диам. на устието 0,085 м, на дъното 0,035 м.
НИАР Плиска, инв. № 1974..
Дончева-Петкова, Л. 1979, с. 84, обр. 14.

64–66. Писала. Голямата базилика, южен сектор на западната крепостна стена, обект № 41. Края на IX–X в.
Желязо. Усукана пръчка с плосък и трапецовидно разширен горен край, долният–изтънен и заострен.
Размери: дълж. 0,10 м, макс. шир. 0,07 м, деб. 0,03 м; дълж. 0,133 м, макс. шир. 0,008 м, деб. 0,005 м; дълж. 0,072 м, макс. шир. 0,005 м, деб. 0,003 м.
НИАР Плиска, инв. № 2467, 3223, 3761.
Разкопки на: *П. Георгиев, Л. Дончева-Петкова, С. Витлянов.*

67. Горната част на закопчалка на книга. Голямата базилика. Края на IX–X в.
Бронз, отливане. По форма наподобява меч с кръгла глава и тясно клиновидно острие.
Дълж. 0,036 м. деб. 0,0015 м.
НИАР Плиска, инв. № 3913.
Разкопки: *П. Георгиев, С. Витлянов.*

68. Долната част на закопчалка на книга. Нартекс на Голямата базилика. Края на IX–X в.
Бронз, отливане. По форма наподобява тока, съставена от три части–два кръга и правоъгълник.

Дълж. 0,021 м. диам. на средната част 0,012 м.
НИАР Плиска, инв. № 3915.
Разкопки: *П. Георгиев, С. Витлянов.*

69. Моливдовул на Давид - комеркиарий на Дебелт. Втори, северен двор на Голямата базилика. Края на IX в.
Олово. В лошо състояние.
Av.+KθROHθKTWCWΔOVJIW. Надписът е между два зрънчести кръга. В центъра е представен двойно пресечен кръст върху постамент от 3 стъпала.
Rv.
+ΔAΔR,
СПАθАР.
W.KOME
P...P,ΔE
..ЛТЎ
Размери: 0,021/0,022/0,025 м.
НИАР Плиска, инв. № 3923.
Йорданов, И. 1992, 285–286, № 12.

70. Рогче. Сондаж западно от могила XXXIV. VIII–началото на IX в.
Върху изгладената повърхност врязани знаци, букви и рисунки.
Дълж. 0,115 м, макс. шир. 0,015 м.
НАМ София, инв. № 4010.
Михайлов, С. 1955, 66–71, обр. 19, 20.

71. Дръжка на глинен съд. Северно от тухления пояс. XI в. Керемиденочервена глина. С тънко острие след изпичането е врязан знак и триредов надпис: ПОКА/ЗОВЪК/РНЧАГА.
Дълж. 0,11 м, макс. шир. 0,05 м.
НАМ София, инв. № 4623.
Михайлов, С., 1955, 80–83, обр. 28, 29.

72-74. Лемежи. Обект № 41. Началото на XI в.
Желязо. Триъгълна работна част и широка отворена втулка.
Дълж. и макс. шир.: 0,24/0,13 м; 0,20/0,135 м; 0,17/0,10 м, шир. на втулките 0,07; 0,085; 0,085 м.
НИАР Плиска, инв. № 3799 А ,Б, В.
Разкопки на *С. Витлянов.*

75. Лемеж. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена, полуземлянка № 2. Първа половина на XI в.
Желязо. Тясна и къса триъгълна работна част, дълга отворена втулка.
Обща дълж. 0,33, дълж. на работната част. 0,15 м.
НИАР Плиска, инв. № 2011.
Дончева-Петкова. 1992, с. 135, обр. 33 а.

76. Черясло. Югозападна кръгла кула. Началото на XI в.
Желязо. Триъгълна работна част и дълга четириръба дръжка.
Дълж. 0,48 м, дълж. на острието 0, 165 м, макс. шир. 0,067 м.
НИАР Плиска, инв. № 3196.
Милчев, А. 1992, с. 197, обр. 28.

77–78. Черясла. Обект № 41. Началото на XI в.
Желязо. Триъгълна работна част, дълга масивна дръжка с правоъгълно сечение.
Дълж. 0,38 и 0,46 м; дълж. на острието 0,17 и 0,19 м, макс. шир. 0,055 и 0,05 м.
НИАР Плиска, инв. № 3799 Г,Д.
Разкопки на *С. Витлянов.*

79. Копраля. Обект № 41. Началото на XI в.
Триъгълна работна част и куха втулка с дупчица за прикачване.
Дълж. 0,065 м, макс. шир. 0,065 м, дълж. на втулката 0,095 м, диам. 0,025 м.

НИАР Плиска, инв. № 3799 И.
Разкопки на *С. Витлянов.*

80. Сърп. Обект № 41. Началото на XI в.
Желязо. Дъговидно извита работна част и тясна четириръба дръжка с изтънен и завит край.
Линейна дълж. 0,49 м, макс. шир. 0,035 м.
НИАР Плиска, инв. № 3799 К.
Разкопки на *С. Витлянов.*

81. Сърп. Обект № 41. X–началото на XI в.
Желязо. Дъговидно извита, назъбена отвътре работна част и тясна четириръба дръжка с изтънен край.
Обща дълж. 0,39 м, дълж. на дръжката 0,14 м, макс. шир. 0,03 м.
НИАР Плиска, инв. № 3711.
Ракопки на *С. Витлянов.*

82. Вила. Югозападна кръгла кула. Началото на XI в.
Желязо. Двурога с куха конусовидна дръжка. При единия "рог" е запазен шип.
Дълж. 0,423 м, дълж. на втулката 0,163 м, диам. 0,03–0,037 м.
НИАР Плиска, инв. № 3197.
Милчев, А.. 1992, с. 197, обр. 28а.

83. Мотика. Обект № 41. Началото на XI в.
Желязо. Трапецовидна форма с отвор за дръжка.
Дълж. 0,18 м, вис. на работната част 0,13 м, макс. шир. 0,175 м.
НИАР Плиска, инв. № 3799 Е.
Разкопки на *С. Витлянов.*

84–85. Мотички. Обект № 41. Началото на XI в.
Желязо. Тясна, трапецовидна форма, силно издължена в горната част с отвор за дръжка, фланкиран от триъгълни "уши".
Дълж. 0,24 и 0,25 м, макс. шир. 0,095 и 0,092 м, диам. на отвора 0,04 и 0,03/0,04 м.
НИАР Плиска, инв. № 3799.
Разкопки на *С. Витлянов.*

86. Мотика. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена, сграда I,Б. Края на IX–X в.
Желязо. Дълга трапецовидна работна част, противоположният край на която е оформен като чук. Оттворът за дръжка е заобиколен с триъгълни "уши".
Дълж. 0,20 м, макс. шир. 0,07 м, диам. на отвора 0,03 м.
НИАР Плиска, инв. № 3215.

87-88. Обковки на лопати. X–началото на XI в.
Желязо. U-образна форма. От вътрешната страна жлеб за закрепване на дървената част.
Вис. 0,16 м, макс. шир. 0,155 и 0,16 м.
НИАР Плиска, инв. № 2465, 3731.

89. Косер. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена, сграда V. Първата половина на XI в.
Желязо. Широка дъговидно извита работна част с плосък трапецовиден издатък на гърба. Тясна четириръба дръжка с заострен и завит край.
Дълж. 0,037 м, макс. шир. 0,067 м.
НАИР Плиска, инв. № 2021.
Дончева-Петкова. 1992, с. 136, обр. 34,б.

90. Чесало. Обект № 41. X в.
Желязо. Правоъгълна работна част с дребни зъбци в долния край. Заостреният шип за дръжка е перпендикулярен на работната част.
Дълж. 0,21 м, шир. 0,065 м, дълж. на шипа 0,055 м.
НИАР Плиска, инв. № 3753
Разкопки на *С. Витлянов.*

91. Налбантски инструмент. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена, до помещение № 5. X–началото на XI в.
Желязо. Четириръба дръжка, шип за почистване и дъговидно извита пластина, завършваща с широк, огънат нож.
Обща дълж. 0,305 м, дълж. на шипа 0,039 м, на ножа 0,065 м.
НИАР Плиска, инв. № 2010.
Дончева-Петкова, Л. 1992, с. 133, обр. 25.

92. Копитно ножче. Обект № 41. Началото на XI в.
Желязо. Завита триъгълна режеща част и тясна подвита като кука в горния край дръжка.
Вис. 0,12 м, вис. на работната част 0,035 м, шир. 0,09 м.
НИАР Плиска, инв. № 3769 М.
Разкопки на *С. Витлянов.*

93. Подкова. Обект № 41. X–XI в.
Желязо. Волска. Елипсовидна форма с шест кръгли отвора за набиване на клинчета.
Дълж. 0,12 м, макс. шир. 0,045 м, диам. на отворите 0,005 м.
НИАР Плиска, инв. № 3769.
Разкопки на *С. Витляноав.*

94–95. Хлопатари. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена. X–началото на XI в.
Желязо. Камбанки с елипсовидно сечение и с голямо "ухо" за окачване (при по-малката–отчупено).
Вис. 0,055 м и 0,105 м, макс. диам. 0,06 и 0,034 м.
НИАР Плиска, инв. № 2002, 2004.
Дончева-Петкова, Л. 1992, с. 137, обр. 35а, б.

96. Крица. Южна крепостна стена. X в.
Желязо. Паралелепипедна форма.
Размери: 0,31/0,08-0,086/0,047 м, тегло 7,600 кг.
НИАР Плиска, инв. № 2995 Б.
Разкопки на *И. Захариев.*

97. Чук. Вътрешен град. IX– XI в.
Желязо. Паралелепипед с деформирани, разширени краища и с кръгъл отвор .
Размери: 0,185/0,095/0,085 м, диам. на отвора 0,04 м.
НИАР Плиска, инв. № 92.

98. Част от пота. Могила XXXIV. VIII–началото на IX в.
Керемиденочервена песъчлива глина. Наподобява антична лампа, но с чучурче за изливане на метал. Остъклена повърхност. Фрагментирана.
Дълж. 0,067 м, зап. вис. 0,03 м.
НИАР Плиска, инв. № 3944.
Разкопки на *Л. Дончева-Петкова, П. Георгиев, С. Станилов, Р. Василев.*

99. Калъпче за отливане на метални украси. Сграда североизточно от тухлената оградна стена, помещение В. XI в.
Талкошист. Паралелепипедна форма. От едната страна–пет гнезда за отливане на токи, накрайници, кръстове и медальони.
Размери: 0,095/0,09/0,03 м.
НАМ София, инв. № 3745.
Станчев, С. 1955, с. 192, обр. 12.

100–104. Сфероконуси. Западно от Тронната палата, яма при сграда № 1. Края на X–първата половина на XI в.
Кафява глина, опушена повърхност.
Вис. 0,166 м; 0,115 м; 0,112 м; 0,114 м; 0,115 м
Макс. диам. 0,111 м; 0,09 м; 0,088 м; 0,083 м; 0, 094 м,
Диам. на дъното 0,012 м; 0,02 м; 0,025 м; 0,02 м; 0,01 м
Диам. на отвора 0,01 м

НИАР Плиска, инв. № 3855, 2456, 3853, 3854, 3852
Т. Михайлова, 1992, с. 177.

105. Брадва. Вътрешен град. IX–XI в.
Желязо. От едната страна на кръгъл отвор е разположено Г-образно острие, от другата–тръгълна плоска режеща част.
Дълж. 0,10 м, дълж. На ражещата част 0,04 м, диам. на отвора 0,022 м.
НИАР Плиска, инв. № 93.

106. Брадва. IX– X в.
Желязо. Т-образна режеща част, противоположният край на която е тесен и завършва с кръгла глава. Отворът за дръжка е фланкиран от триъгълни "уши".
Дълж. 0,15 м, дълж. на режещата част 0,105 м, макс. шир. 0,04 м.
НИАР Плиска, инв. № 3216.

107. Брадва. IX–XI в.
Желязо. Т-образна режеща част, противоположният край на която е оформен като чук. Отворът за дръжка е кръгъл, фланкиран от триъгълни "уши".
Дълж. 0,17 м, дълж. на режещата част 0,10 м, шир. 0,03 м.
НИАР Плиска, инв. № 95.

108. Брадва. IX–XI в.
Желязо. От едната страна на кръгъл отвор, фланкиран с триъгълни "уши", е разположено плоско триъгълно острие. Противоположната страна е оформена като чук.
Дълж. 0,145 м, дълж. на режещата част 0,085 м, макс. шир. 0,045 м.
НИАР Плиска, инв. № 3217.

109–110. Длета. Обект № 41. X в.
Желязо. Кръгла глава, тясно дълго тяло (едната половина от тялото е с кръгло сечение другата– с правоъгълно), плосък, заострен и леко извит връх.
Дълж. 0,198 м и 0,195 м.
НИАР Плиска, инв. № 3730.
Разкопки на *С. Витлянов.*

111. Секач. Обект № 41. X в.
Желязо. Издължен паралелепипед с изтънена и заострена работна част, противоположният край е разширен и заобле.
Дълж. 0,183 м, шир. 0,01–0,016 м, диам. на главата 0,03 м.
НИАР Плиска, инв. № 3773.
Разкопки на *С. Витлянав.*

112. Изземка. Обект № 41. X в.
Желязо. Малко, елипсовидно, огънато острие, дълга дръжка с кръгло и правоъгълно сечение и с огънат край.
Дълж. 0,30 м, дълж. на работната част 0,03 м, шир. 0,015 м.
НИАР Плиска, инв. № 3751.
Разкопки на *С. Витлянов.*

113. Статуетка-ключ. Южно от западната част на Малкия дворец. X в.
Бронз, отливане, гравировка.
Фигура на мъж, свирещ на лютня.
Вис. 0,157 м.
НАМ София, инв. № 5263.
Михайлов, С. 1955, 77–80, обр. 26, 27.

114. Пружинен катинар. Западна крепостна стена–южен сектор. XI в.
Желязо с медно покритие. Цилиндрично тяло, заключващ щифт, скоба за затваряне.
Обща дълж. 0,155 м, дълж. на цилидричната част 0,09, диам. 0,03 м.
НИАР Плиска, инв. № 2014.
Дончева-Петкова, Л., 1992, 136–137, обр. 34й.

115. Катинар. Обект № 41. X в.
Желязо. Паралелепипедно тяло, Г-образен заключващ щифт, скоба за затваряне.
Обща дълж. 0,075 м, размери на заключващото устройство: 0,035/0,025/0,012 м.
НИАР Плиска, инв. № 3720 м.
Разкопки на *С. Витлянов.*

116. Кана. VIII–началото на IX в.
Керемиденочервена чиста глина. Сфероидно тяло, висока шийка, трилистно устие, плоско дъно. Сива излъскана повърхност.
Вис. 0,165 м, диам. на устието 0,085/0,095, на тялото 0,12 м, на дъното 0,085 м.
НИАР Плиска, инв. № 2450.

117. Кана. Таен ходник между южната тухлена стена и езическия храм. VIII–началото на IX в.
Сива чиста глина. Сфероидно тяло, трилистно устие, дръжка, счупено дъно. Под шийката и в най-широката част на тялото прави успоредни линии. Върху шийката преди изпичането врязан знак ΓΥΙ.
Зап. вис. 0,246 м, диам. на устието 0,065/0,071 м, на тялото 0,175 м.
НИАР Плиска, инв. № 1579.
Разкопки на *Р. Рашев.*

118. Амфоровидна стомна. Голямото водохранилище. Края на VIII–началото на IX в.
Овоидно тяло, тясно счупено устие, плоско дъно. От шийката до раменете–две дръжки, завършващи с релефни пирамидални издатъци. Повърхността е покрита с червена ангоба. На раменете врязан след изпичането знак. Направена на крачно колело.
Зап. вис. 0,30 м, диам. на тялото 0,177 м, на дъното 0,11 м.
НАМ София, инв. № 5264.
Разкопки на *С. Станчев.*

119. Стомна. Дворцов център. Началото на IX в.
Чиста жълта глина. Тясно овоидно тяло. Устието счупено. Дръжката завършва с пирамидален издатък в долния край. Покрита с червена ангоба. Върху шийката преди изпичането е врязан знак ΓΥΙ.
Зап. вис. 0,21 м, диам. на тялото 0,135 м, на дъното 0,07 м.
НИАР Плиска, инв. № 3849.
Разкопки на *Р. Рашев.*

120. Амфоровидна стомна. Малък дворец. IX в.
Сива чиста глина, почти цилиндрично тяло, заоблени рамене, тясна шийка и фуниевидно устие, плоско дъно, две дръжки. Повърхността е покрита с мрежа от излъскани линии, разположени между две вдълбани. На раменете и едната дръжка–врязани знаци, на дъното–релефен.
Вис. 0,30 м, диам. на устието 0,06 м, на тялото 0,14 м, на дъното 0,10 м.
НАМ София, инв. № 3221.
Станчев, С., С. Иванов. 1958, 68–69, обр. 10_{1-4}; *Дончева-Петкова, Л. 1977,* с. 181, кат. № 268, табл. XX_{268}.

121. Амфоровидна стомна. IX в.
Чиста сиво-черна глина. Овоидно тяло, тясна шийка, фуниевидно устие, плоско неравно дъно. Големи дъговидно извити дръжки с надлъжен жлеб от външната страна. По шийката и раменете–врязани прави линии. На места излъскване. Част от устието е отчупена. Направена на ръчно грънчарско колело.
Вис. 0,23 м, диам. на устието 0,046 м, на тялото 0,13 м, на дъното 0,08 м.
НИМ София, инв. № 3222.
Станчев, С., С. Иванов. 1958, 67–68, обр. 10_1; *Дончева-Петкова, Л. 1977,* с. 179, кат. № 257.

122. Тавичка. Селище в югоизточната част на Външния град, жилище № 26. IX в.
Керемиденочервена песъчлива глина. Ниско тяло, леко наклонени стени, широко устие, плоско неравно дъно. Направена на ръка. Възстановена.
Вис. 0,038 м, диам. на устието 0,23 м, на дъното 0,22 м, деб. 0,01 м.
НИАР Плиска, инв. № 2377.
Димитров, Я. 1994, с. 29, обр. 2.

123. Гърне. Селище в района на Голямата базилика, жилище № 7. Края на VIII–първа половина на IX в.
Кафява песъчлива глина. Овоидно тяло, прибрана шийка, заоблен неравен ръб на устието. От шийката до дъното– украса от вълнисти снопчета и врязани прави линии. Направено на ръчно грънчарско колело. Възстановено.
Вис. 0,127 м, диам. на устието 0,085 м, на тялото 0,12 м, на дъното 0,68 м.
НАМ София, инв. № 5266.
Василев, Р. 1995, с. 31, обр. 8.

124. Гърне. Обект № 41. X в.
Керемиденочервена глина с примеси на ситен пясък. Високо тяло с форма на обърнат пресечен конус, прибрана шийка, извито устие, плоско дъно. Украса от прави успоредни линии. Направено на ръчно грънчарско колело.
Вис. 0,327 м, диам. на устието 0,215 м, на тялото 0,245 м, на дъното 0,118 м.
НИАР Плиска, инв. № 3704.
Разкопки на *С. Витлянов.*

125. Гърне. Обект № 41. X в.
Сива песъчлива глина. Форма на обърнат пресечен конус. Гладки стени, покрити с жълто-зелена глазура.
Вис. 0,185 м, диам. на устието 0,125 м, на тялото 0,145 м, на дъното 0,08 м.
НИАР Плиска, инв. № 3709.
Разкопки на *С. Витлянов.*

126. Гърне. Голямата базилика. X в.
Керемиденочервена глина. Форма на обърнат пресечен конус, слабо извито устие, плоско дъно с релефен и врязан знак. Гладки стени, покрити с кафява глазура.
Вис. 0,163, диам. на устието 0,104 м, на тялото 0,125 м, на дъното 0,076 м.
НИАР Плиска, инв. № 3881.
Разкопки *П. Георгиев, С. Витлянов.*

127. Гърне. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена, жилище № 2.
Началото XI в.
Керемиденочервена песъчлива глина. Наподобява обърнат пресечен конус с широко извито устие и плоско дъно. Стените са украсени с вълниста и прави линии. Направено на ръчно грънчарско колело.
Вис. 0,112 м, диам. на устието 0,11 м, на тялото 0,12 м, на дъното 0,072 м.
НИАР Плиска, инв. № 1978.
Дончева-Петкова, Л. 1992, с. 132, обр. 22д.

128. Гърне. Сграда североизточно от тухлената оградна стена, помещение Б. XI в.
Сива песъчлива глина. Бъчвовидно тяло, прибрана шийка, извито устие с полегат ръб, плоско дъно с релефен ръб в периферията и релефен знак X. Под шийката вдълбани ямички, следвани от прави успоредни линии по цялото тяло.
Вис. 0,175 м, диам. на устието 0,13 м, на тялото 0,165 м, на дъното 0,115 м.
НАМ, инв. № 3676.
Станчев, С. 1955, с. 192, обр. 11 $а_4$.

129. Гърне с една дръжка. Сграда североизточно от тухлената оградна стена, помещение Б. XI в.
Сива песъчлива глина. Овоидно тяло, висока шийка с релефен пръстен, плоско дъно. На раменете– редица от кръгли ямички. Дръжката възстановена.
Вис. 0,17 м, диам. на устието 0,085 м, на тялото 0,155 м, на дъното 0,085 м.
НАМ София, инв. № 5265.
Станчев, С. 1955, с. 192, обр. 11_1.

130. Съд. Обект № 41. X в.
Керемиденочервена песъчлива глина. Форма на обърнат пресечен конус, завършващ при дъното с малко столче.
Вис. 0,195 м, диам. на устието 0,218 м, на дъното 0,095 м.

НИАР Плиска, инв. № 3710.
Разкопки на *С. Витлянов.*

131. Купа. Голямата базилика. Края на IX– първата половина на X в.
Бяла глина. Форма на обърнат пресечен конус. От устието (с профилиран вътрешен ръб) до дъното, което липсва, две дръжки. Гладки стени, покрити с жълто-зелена петниста глазура.
Вис. 0,085 м, диам. на устието 0,21 м.
НИАР Плиска, инв. № 3877.
Разкопки на *П. Георгиев, С. Витлянов.*

132. Купа. Обект № 41. X–началото на XI в.
Керемиденочелвена глина. Полусферично тяло, кухо конусовидно столче. Стените са украсени с плитко врязани линии и покрити с жълто-зелена глазура. Направена на крачно колело.
Вис. 0,095 м, диам. на устието 0,208 м, на дъното 0,094 м.
НИАР Плиска, инв. № 3701.
Разкопки на *С. Витлянов.*

133. Чашка. Западно от Голямото водохранилище. X в.
Керемиденочервена глина. Бъчвовидно тяло, леко извито устие, плоско дъно, дръжка. Украса от врязани прави успоредни линии и жълто-зелена глазура. Направена на ръчно грънчарско колело.
Вис. 0,07 м, диам. на устието 0,058 м, на тялото 0,07 м, на дъното 0,043 м.
НИАР Плиска, инв. № 1312.

134. Стомна. Търговски помещения северно от Южната порта, помещение № 19. X в.
Керемиденочервена глина. Издължено тяло, заоблени рамене, тясна дръжка, конусовидно устие, плоско дъно и дръжка от шийката до раменете. Стените покрити с жълто-зелена глазура. Направена на усъвършенствано ръчно грънчарско колело.
Вис. 0,228 м, диам. на устието 0,06 м, на тялото 0,108 м, на дъното 0,065 м.
НИАР Плиска, инв. № 2443.
Милчев, А. 1979, с. 171, обр. 104.

135. Стомна. Обект № 41. X в.
Жълто-кафява глина. Тясно издължено тяло, заоблени рамене, тясна шийка, конусовидно устие, плоско дъно и дръжка от шийката до раменете. Под устието врязани прави линии. Стените покрити със зелено-кафява глазура. Върху раменете знак ГҮІ, врязан преди изпичането. Направена на усъвършенствано ръчно колело.
Вис. 0,49 м, диам. на устието 0,085 м, на тялото 0,19 м, на дъното 0,11 м.
НИАР Плиска, инв. № 3706.
Разкопки на *С. Витлянов.*

136. Стомничка. Сондаж между Крумовия дворец и Източната порта. XI в.
Керемиденочервена чиста глина. Сферично тяло върху ниско пръстеновидно столче, дълга шия с пръстеновидни удебелявания, трилистно профилирано устие. По повърхността на интервали– врязани прави успоредни линии. Покрита с жълто-зелена глазура. Направена на крачно колело.
Вис. 0,185 м, диам. на устието 0,0045–0,052 м, на тялото 0,086 м, на дъното 0,037 м.
НИАР Плиска, инв. № 3211.
Разкопки на *Т. Балабанов.*

137. Стомна. Сграда североизточно от тухлената оградна стена, помещение Б. XI в.
Розова песъчлива глина. Цилиндрично тяло, полегати рамене, висока шийка с релефен пръстен, трилистно устие, плоско дъно. Плоска дръжка с три надлъжни канелюри и два пъпковидни издатъка в горната част. Покрита с жълто-зелена глазура. Направена на крачно грънчарско колело.
Вис. 0,33 м, диам. на устието 0,06/0,07 м, на тялото 0,115 м, на дъното 0,112 м.
НАМ София, инв. № 3679.
Станчев, С. 1955, с. 192, обр. 11_2.

138. Стомна. Северен двор на манастира при Голямата базилика. XI в.
Керемиденочервена пречистена глина. Форма на пресечен конус, тясна шийка, фуниевидно устие, плоско дъно. Стените са украсени с отвесни канелюри и са покрити плътно с кафява глазура. Направена на крачно колело. Устието отчупено.
Зап. вис. 0,27 м, диам. в горната част на тялото 0,10 м, на дъното 0,18 м.
НИАР Плиска, инв. № 45.
Миятев, К. 1940–1942, с. 77, обр. 143.

139. Делва. Търговски помещения северно от Южната порта, помещение 19. Края на X–началото на XI в.
Чиста сива глина. Сфероконично тяло, тясна шийка, малко устие, плоско дъно. Стените са покрити с врязани прави и излъскани във вид на мрежа линии. Направена на усъвършенствано ръчно грънчарско колело.
Вис. 0,35 м, диам. на устието 0,18 м, на тялото 0,35 м, на дъното 0,16 м.
НИАР Плиска, инв. № 3250.
Милчев, А. 1979, с. 169, обр. 101.

140. Делва. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена, жилище № 8. 40-те години на XI в.
Керемиденочервена глина. Масивно овоидно тяло, стесняващо се в горния край и завършващо с профилирано устие. Върху загладената повърхност на интервали са врязани прави линии. В средната част на тялото тръбовидна дръжка с релефни ленти от двете страни. Възстановена без дъното.
Зап. вис. 0,50 м, диам. на устието 0,145 м, на тялото 0,34 м.
НИАР Плиска, инв. № 3949.
Дончева-Петкова, Л. 1993 б, с. 259, обр. 18а, б.

141. Амфора. Дворцов център. Края на X в.
Керемиденочервена добре пречистена глина. Широко тяло, заоблени рамене, стеснени към облото дъно стени, тясна шийка. От шията до раменете–масивни дръжки. Набраздените стени са покрити с жълта ангоба.
Вис. 0,38 м, диам. на устието 0,08–0,09 м, на тялото 0,285 м.
НИАР Плиска, инв. № 3851.
Разкопки на *Р. Рашев.*

142. Амфора. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена, жилище № 8. 40-те години на XI в.
Светлооранжава глина. Овоидно тяло, тясна шийка, пръстеновидно устие, заоблено дъно. Масивни дръжки с елипсовидно сечение започват от шийката, извиват над устието и се спускат до раменете (едната счупена). Стените са гладки, набраздени на раменете и в най-широката част.
Вис. 0,50 м, диам. на устието 0,12 м, на тялото 0,28 м, шир. на дръжките 0,06 м.
НИАР Плиска, инв. № 3947.
Дончева-Петкова, Л. 1993 б, с. 257, обр. 16.

143. Бъклица. XI в.
Червено-кафява глина. Тялото е сфероидно, изпъкнало от едната страна, а от другата е украсено с концентрични кръгове. Плоско дъно, тясна шийка с пръстеновидно разширение, профилирано устие и две дръжки с елипсовидно сечение.
Вис. 0,22 м, диам. на устието 0,043 м, макс. диам. 0,11–0,16 м.
НИАР Плиска, инв. № 2451.

144. Котел. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена, яма № 14. 30-те–40-те години на XI в.
Жълта глина. Форма на пресечен конус с конвексно дъно и Г-образно устие. На две разширени места от вътрешната страна на устието са пробити дупчици за провесване над огън. Гладки стени. По дъното Х-образни линии и вдълбана рисунка, наподобяваща кон. Опушен. Възстановен.
Вис. 0,21 м, диам. на устието 0,30 м, макс. диам. при дъното 0,31 м.
НИАР Плиска, инв. № 3920.
Дончева-Петкова, Л. 1993а, 82–83, обр. № 7.

145. Свещник. Комплекс в южния сектор на западната крепостна стена, жилище N 8. 40-те години на XI в.
Керемиденочервена глина. Полусферично тяло и ниско кухо столче. На дъното дупчица. Нправен на ръка.
Вис. 0,06 м, диам. на устието 0,087 м, на дъното 0,07 м.
НИАР Плиска, инв. № 3960.
Дончева-Петкова, Л. 1993 б, с. 259, обр. 19.

146. Лампа. Западно от Тронната палата. XI в.
Светлочервена глина. Ниско заоблено тяло, плоско дъно и плоска дръжка, прилепена до стените. Направена на ръка.
Вис. 0,03 м, диам. на устието 0,095 м, на дъното 0,08 м, дълж. на дръжката 0,045 м, шир. 0,028 м.
НИАР Плиска, инв. № 3219.
Разкопки на *Т. Михайлова.*

147. Нож. Южна крепостна стена. IX–XI в.
Желязо. Едностранно заточен с костена дръжка, украсена с мотив "птиче око".
Дълж. 0,16 м, дълж. на острието 0,09 м.
НИАР Плиска, инв. № 2615.

148. Нож. Голямата базилика–южен сектор. X в.
Желязо. Режещата част е едностранно заточена и е отделена от дръжката с бронзов пръстен. Краят на дръжката е също бронзов, капковиден. На интервали по дръжката–три бронзови нита.
Дълж. 0,215 м, дълж. на режещата част. 0,115 м, шир. 0,013 м.
НИАР Плиска, инв. № 3871.
Разкопки *П. Георгиев, С. Витлянов.*

149. Ножица. Западно от Тронната палата. X–началото на XI в.
Желязо. Режещите части са съединени с нит и две пластинки. По дръжката на интервали три уплътнения с квадратно сечение, халките за хващане са тънки, отворени с конусовидни удебелявания в краищата.
Дълж. 0,21 м, диам. на халките 0,028/0,038 м.
НИАР Плиска, инв. № 2476
Разкопки на *Т. Михайлова*

150. Напръстник. Вътрешен град. X в.
Бронз. Форма на пресечен конус.
По повърхността–вдълбани точки.
Вис. 0,019 м, диам. 0,018–0,02 м.
НИАР Плиска, инв. № 951.

151. Жетон. Дворцов център. IX–X в.
Кост. Кръгъл, върху гладката лицева повърхност–точки "птиче око".
Диам. 0,058 м, деб. 0,005 м.
НАМ София, инв. № 2412.
Станчев, С. 1960, кат. № 64, обр. 3 $Б_3$.

152. Огниво. Селище югоизточно от Вътрешния град. IX–X в.
Желязо. Лировидна форма.
Дълж. 0,06 м, шир. 0,02 м.
НИАР Плиска, инв. № 2263.
Разкопки на *С. Станилов, Я. Димитров.*

153. Огниво. Обект № 41. X в.
Желязо. З-образна форма. Отчупени краища.
Дълж. 0,08 м, деб. 0,008 м.
НИАР Плиска, инв. № 3742.
Разкопки на *С. Витлянов.*

154. Кантар. Манастир при Голямата базилика. Края на X– началото на XI в.
Желязо. Неравнораменен лост. Върху късото рамо–куки за прикрепване на товара, върху дългото–подвижна тежест.
Дълж. на лоста 0,26 м, деб. 0,007 м.
НИАР Плиска, инв. № 3872.
Витлянов, С. 1981, 18–22, обр. 1–3.

155. Тежести. Южен сектор на западната крепостна стена. Края на IX–X в.
Олово, отливане, вдълбаване. Пет паралелепипедни, една дисковидна с вдълбани означения–кръгчета.
Размери: 0,051/0,05/0,025 м, 705,330 г.; 0,05/0,048/0,02 м, 624,960 г.; 0,042/0,042/0,02 м, 358,850 г.; 0,042/0,042/0,019 м, 338,920 г.; 0,04/0,035/0,017 м, 269,500 г.; диам. 0,052/0,05 м, вис. 0,01 м, 338,30 г.
НИАР Плиска, инв. № 2013.
Дончева-Петкова, Л. 1981, 22–28, обр. 1а, б; 6а, б; *Квинто, Л.* 1990, 24–26.

156. Меден фолис на Василий I. Голямата базилика (869–879).
Размери: 0,025–0,026 м.
НИАР Плиска, инв. № 3927
Разкопки на *П. Георгиев, С. Витлянов.*

157. Меден фолис на Лъв VI. (886–912).
Диам. 0,026 м.
НИАР Плиска, инв. № 3928.

158. Меден фолис на Лъв VI с Александър. Некропол в южния двор на Голямата базилика. (886–912).
Диам. 0,026 м.
НИАР Плиска, инв. № 3931.
Разкопки на *П. Георгиев и С. Витлянов.*

159. Меден фолис на Константин VII и Зоя. Архиепископски дворец северно от Голямата базилика. (913–917).
Диам. 0,027 м.
НИАР Плиска, инв. № 3932.
Разкопки на *П. Георгиев, С. Витлянов.*

160. Византийски солиди. Обект № 40. (921–931).
Два броя на Константин VII с Роман I (920-921) и 13 броя на Роман I с Христофор (921–931).
Диам. 0,02–0,021 м, тегло 4,22–4,48 г.
ИМ гр. Шумен, инв. № 12134–12148.
Аладжов, Ж. 1985, 31–40.

161. Анонимен фолис клас А-1. (970–976).
Диам. 0,022–0,023 м.
НИАР Плиска, инв. № 3933.

162. Анонимен фолис клас А-2. (976–1030).
Диам. 0,026 м
НИАР Плиска, инв. № 3936.

163. Анонимен фолис клас В. (1030–1040).
Диам. 0,0 27 м.
НИАР Плиска, инв. № 3937.

164 Анонимен фолис клас С. (1042–1050).
Диам. 0,027–0,029 м.
НИАР Плиска, инв. № 3939.

165. Меден фолис на Константин X. (1059–1067).
Диам. 0,029–0,031 м.
НИАР Плиска, инв. N 3941.

166. Меден фолис на Константин X и Евдокия. (1059–1067).
Диам. 0,027–0,028 м.
НИАР Плиска, инв. № 3942.

167. Билонова номизма на Алексий I Комнин. (1092–1118).
Диам. 0,026–0,027 м.
НИАР Плиска, инв. № 3943.

168. Кожен колан. Източно от Голямата базилика, саркофаг № 4. Първа половина на X в.
Състои се от : тока, две висулки, накрайник и нож с обкови.
Тока. Злато, изчукване, псевдогранулация. Гладка елипсовидна халка от объл тел и езиче, свързани шарнирно с петстенна плочка. Най-дългата страна на плочката е украсена с редица от псевдогранули, а повърхността й е покрита с акантови листчета в напречни редици. От обратната страна–три халкички за прикрепване към колана.
Размери: на халката 0,038/0,018 м; вис. на плочката 0,03 м, шир. 0,025 м, деб. 0,003 м; 22 карата.
ИМ Шумен, инв. № 1893.
Висулки. Сребро, псевдогранулация. Гладка елипсовидна плочка, свързана чрез шарнир (украсен в единия край с редица от насечки, наподобяващи гранули) с елипсовидна тока. От опаката страна върху плочката–ухо за закрепване към колана.
Размери: на плочката: 0,03/0,02 м, диам. на халката 0,017/0,01 м.
ИМ гр. Шумен, инв. № 1894.
Накрайник. Злато, изчукване, псевдогранулация. Кух, съставен от две еднакви пластини. Украсен в горния край с три копиевидни зъбци с двулистни палмети между тях, отделени от петстенната плочка с три профилирани релефни линии (двете крайни с псевдогранули). Плочката е заобиколена с релефен бордюр и е покрита с акантови листчета.
Размери: 0,049/0,03 м, 22 карата.
ИМ Шумен, инв. № 1892.
Нож с обкови. Ножът е железен. Двете обкови са сребърни елипсовидни пластини с халки за придържане на канията към колана. Краят на ножа завършва със сребърна пластинка (накрайник), обточена с филигранни нишки.
Размери: на ножа: дълж. 0,325 м, шир. 0,013–0,024 м; на горния обков: диам. 0,026 м, шир. 0,006 м; на втория обков: диам. 0,02 м, шир. 0,006 м; на накрайника: диам. 0,015 м, шир. 0,005 м.
ИМ Шумен, инв. № 1896.
Михайлов, С. 1979. 51–58, обр. 32–36.

169. Ленен колан. Източно от Голямата базилика, саркофаг № 4. Първа половина на X в.
Състои се от сребърна тока и две сребърни гайки. Токата е лировидна, а гайките са с елипсовидна и триъгълна форма.
Размери: на възстановения колан 0,72 м, на токата: дълж. 0,045, шир. 0,034 м, деб. 0,0045 м, на елипсовидната гайка вис. 0,041 м, шир. 0,018, деб. 0,004 м; на триъгълната: вис. 0,035 м, макс. шир. 0,04 м, деб. 0,004 м.
ИМ Шумен, инв. № 1897.
Михайлов, С. 1979. с. 58, обр. 37; *Михайлов, А., А. Савов, М. Момчилов, Н. Иванов. 1979,* 64–68, обр. 7–9.

170. Плочка от тока. Селище в района на Голямата базилика. VIII–първата половина на IX в.
Бронз, посребряване. Гладка елипсовидна с бронзов шарнир и щифтове от опаката страна за прикрепване към колан.
Вис. 0,03 м, макс. шир. 0,02 м.
НИАР Плиска, инв. № 3912.
Георгиев, П. 1993, с. 30, обр. 27а.

171. Тока. Вътрешен град. X в.
Бронз. Лята. Запазена е трапецовидната плочка с правоъгълен прорез в единия край. Върху плочката в правоъгълна рамка– лъв в ход на ляво с голяма глава анфас и с късо тяло в профил.

Дълж. 0,046 м, шир. 0,03 м.
НАМ София, инв. № 2828.

172. Тока. X–XI в.
Бронз. Лята. Лировидна.
Размери: 0,031/0,029–0,03 м.
НИАР Плиска, инв. № 3225.

173. Тока. Голямата базилика, южен сектор. X–XI в.
Желязна. Лята. Петстенна с дълго езиче. В задната най-къса стена–кукичка.
Длж. 0,049 м, макс. шир. 0,025 м.
НИАР Плиска, инв. № 3870.
Разкопки на *П. Георгиев и С. Витлянов.*

174. Тока. X–XI в.
Бронз. Лята. Правоъгълна двуделна с пъпковидни удебелявания в ъглите и при прореза за езичето, което липсва.
Дълж. 0,028 м, шир. 0,018 м.
НИАР Плиска, инв. № 3227.

175. Коланен накрайник. Селище в района на Голямата базилика. VIII–първата половина на IX в.
Олово. Лят. Полуелипсовиден с правоъгълен прорез в горния край и релефен орнамент от двете страни–"рибена кост" и "елхова клонка".
Вис. 0,039 м, макс. шир. 0,018 м, деб. 0,002 м.
НИАР Плиска, инв. № 3914.
Георгиев, П. 1993, 30–31, обр. 27.

176. Коланен накрайник. VIII–IX в.
Бронз. Лят. Полуелипсовиден с повреден правоъгълен прорез. От лицевата страна орнамент от ромбове и двойно привързани волути.
Дълж. 0,04 м, шир. 0,017 м.
НИАР Плиска, инв. № 2483.
Станилов, С. 1991, с. 186, обр. IV_3

177. Коланен накрайник. Югоизточна част на Вътрешния град –некропол, гроб № 2. X–началото на XI в.
Бронз, отливане. Дълга пластина, заоблена в единия край. От лицевата страна украса от стилизирани скачени палмети, от опаката–4 нитчета.
НИАР Плиска, инв. № 3209.
Плетнева, С. 1992, с. 35, обр. 32.

178–184. Колании апликации. Вътрешен град. X в.
Бронз. Лети. Сърцевидна или листовидна форма със стилизиран растителен орнамент и пъпки в периферията при някои от тях.
Размери: 0,015/0,02 м; 0,015/0,02 м; 0,016/0,02 м; 0,02/0,025 м; 0,02/0,025 м; 0,018/0,028 м; 0,018/0,028 м.
НИАР Плиска, инв. № 3232, 3233, 3234, 3231, 3230, 3237, 3238.

185. Коланна апликация. Обект № 41. X в.
Бронз. Лята. Наподобява четирилистник с изпъкнала централна част, релефен бордюр и пъпки. От опаката страна–две нитчета.
Вис. 0,017 м, макс. шир. 0,015 м.
НИАР Плиска, инв. № 3767.

186. Коланна апликация. Дворцов център. X в.
Бронз. Лята. Трилистник с палмети и пъпчици.
Дълж. 0,022, шир. 0,015 м.
НИАР Плиска, инв. № 3214.

187. Обеца. Некропол източно от апсидата на Голямата базилика, гроб № 27. X в.
Злато, изчукване, запояване, филигран, гранулация. Кръжило от гладка тел и масивна луница, образувана от запоени филигранни нишки, имитиращи гранули. От двете страни в средната част върху стълбчета от гранули са поставени кухи зърна с пъпки, заобиколени с филигранни нишки. Краищата на луницата са с гранули, обточени с филигранни нишки.
Вис. 0,035 м, шир. 0,019 м, 3,20 г.
НИАР Плиска, инв. № 3905.
Вължарова, Ж. 1980, с. 52, обр. 1.

188. Обеца. Некропол източно от апсидата на Голямата базилика, гроб № 27. X в.
Злато, изчукване, запояване, филигран, гранулация, перла. Кръжило от гладка тел и масивна луница, образувана от запоени телове, имитиращи гранули. В средната част на луницата върху златно стълбче–висулка от светла перла. Срещуположната перла? липсва. В двата края на луницата–кухи биконични зърна, заобиколени с филигранни нишки.
Вис. 0,045 м, шир. 0,024 м, тегло 5,55 г.
НИАР Плиска, инв. № 3904.
Вължарова, Ж. 1980, с. 52, обр. 2.

189. Обеца. Некропол в югоизточната част на Вътрешния град, гроб № 16, X в.
Сребро. Върху кръжило от обла тел–масивна гроздовидна висулка от гранули и сфери. От двете й страни–пръстени от гранули.
Вис. 0,042 м, диам. 0,027 м.
НИАР Плиска, инв. № 3210.
Плетнева, С. 1992, с. 35, обр. 32.

190. Обеца. Некропол източно от Източната порта, гроб № 2. XI в.
Мед. Елипсовидно кръжило от обла тел с биконична ажурна висулка.
Вис. 0,04 м, вис. на висулката 0,018 м, диам. 0,011 м.
НИАР Плиска, инв. № 3411.
Димитров, Я. 1995, с. 55, обр. 7_2.

191. Обеци–2 бр. Некропол в южния сектор на западната крепостна стена, гроб № 21. XI в.
Сребро, изчукване, запояване, филигран, гранулация. Кръжило от обла тел и ажурна луница, съставена от четирилистник, кръгове, гроздове.
Вис. 0,03 м и 0,031 м, шир. 0,02 и 0,022 м.
НИАР Плиска, инв. № 2486.
Дончева-Петкова, Л. 1984, с. 182–183, обр. 4г.

192. Огърлица от мъниста. Некропол източно от Източната порта, гроб № 28. XI в.
Стъкло. 807 различни по форма (сферични, цилиндрични, елипсовидни, трилистни, прищипнати) и цвят (жълти, зелени, сини, позлатени, посребрени).
Размери: от 0,003/0,004 до 0,005/0,011 м.
НИАР Плиска, инв. № 3443.
Димитров, Я.,1995, с. 55, обр. 7_{1644}.

193. Висулки–2 бр. Некропол източно от Голямата базилика, гроб № 27. X в.
Злато, изрязване, запоявяне, филигран. Кухи, капковидни с кръгли халки. Около халките, под тях и при пъпковидния връх –филигранни нишки.
Вис. 0,029 и 0,03 м, макс. диам. 0,16 и 0,14 м, тегло 3,08 и 3,65 г.
НИАР Плиска, инв. № 3901, 3902.
Вължарова, Ж. 1980, с. 52, обр. 4.

194. Висулка. Обект № 41. X в.
Бронз. Лята. Капковидна с плосък гръб и халка за окачване. От лицевата страна дълбоко врязан ромб с дъговидно извити страни.
Обща вис. 0,04 м, на тялото 0,027/0,022 м.
НИАР Плиска, инв. № 3726.
Разкопки на *С. Витлянов.*

195. Висулки–2 бр. Некропол източно от Голямата базилика, гроб № 27. X в.
Злато, изрязване, запояване, филигран. Кухи, сфероидни с шарнирно прикачени халки. Периферията е заобиколена с филигранни нишки.
Вис. 0,0215 и 0,022 м, диам. 0,015 м.
НИАР Плиска, инв. № 3899, 3900.
Вължарова, Ж., 1980, с. 52, обр. 3_3.

196. Висулки–2 бр. Некропол източно от Голямата базилика, гроб № 24. X в.
Злато, изрязване, запояване, филигран. Кухи със сплесната сфероидна форма. В основата на халките за окачване– филигранно кръгче.
Диам. 0,012 м, деб. 0,009 м, диам. на халките 0,005 м; тегло 1,88 и 1,98 г.
ИМ гр. Шумен, инв. № 20614, 20615.
Вължарова, Ж. 1979, с. 79, обр. 15.

197. Пръстен. Селище при Голямата базилика. VIII–началото на IX в.
Мед, гравировка. Отворени халки с елипсовидни плочки и стилизиран растителен орнамент.
Размери: диам. на плочките: 0,018/0,02 м.
НИАР Плиска, инв. № 3910.
Георгиев, П. 1993, с. 31, обр. 29а.

198–199. Пръстени. Селище при обект № 31. VIII–началото на IX в.
Мед, гравировка. Отворени халки с елипсовидни плочки и стилизиран растителен орнамент.
Размери: диам. на плочите: 0,0140/0,16; 0,012/0,02 м.
НИАР Плиска, инв. № 3909, 3911.
Ст. Михайлов, А. Милчев 1959, с. 287, обр. 25, 6 (№ 198).
Георгиев, П. 1993, с. 31, обр. 29 в (№ 199).

200. Пръстен. Некропол източно от Голямата базилика, гроб № 27, X в.
Злато, инкрустация, емайли. Масивна халка с кръгла плочка, заобиколена със ситни гранули. Върху плочката на тъмносин фон–осемлистна розета с емайли в зелено, жълто и бяло.
Диам. на халката 0,025, м, на плочката 0,012 м; тегло 7,58 г.
НИАР Плиска, инв. № 3903.
Вължарова, Ж. 1980, с. 53, обр. 6а, б.

201. Пръстен. Некропол източно от Източната порта. XI в.
Сребро. Халка от двойноусукан тел.
Диам. 0,025 м.
НИАР Плиска, инв. № 3417..
Димитров, Я. 1995, с. 55, обр. 7_3.

202–205 Гривни. Некропол източно от Източната порта, гробове № 5, 17, 45, 115. XI в.
Стъкло–бяло прозрачно и черно с елипсовидно и квадратно сечение.
Диам. 0,048 м, деб. 0,005; диам. 0,045 м, деб. 0,004 м; диам. 0,065м, деб. 0,007м; диам. 0,065 м, деб. 0,005 м.
Разкопки на *Я. Димитров.*

206 Гривна. Некропол източно от Източната порта, гроб N 28. XI в.
Тъмносиньо стъкло с елипсоидно сечение. Повърхността е украсена със спираловидни фигури, нанесени с жълта паста.
Диам. 0,053 м, шир. 0,003 м.
НИАР Плиска, инв. № 3432.
Димитров, Я. 1995, с. 59, обр. 9_{22}.

207–209. Гривни. Некропол при обект № 20, гроб № 5. XI в.
Синьо полупрозрачно стъкло, елипсовидни в сечение (една с надлъжнь канелюра). Повърхността е украсена с дъговидни, спираловидни и зигзаговидни линии, нанесени с жълта паста.
Диам. 0,078, 0,069, 0,072 м; шир. 0,006, 0,013, 0,012 м.
НИАР Плиска, инв. № 3395, 3398, 3399.
Димитров, Я. 1998, с.72 обр. 3а, б, в.

210. Гривна. Некропол в южния сектор на западната крепостна стена, гроб № 7. 50-те–60-те години на XI в.
Бронз. Тънка лента с шарнирно закопчаване. Повърхността е украсена с точки и дъговидни фигури, нанесени със замба.
Диам. 0,06/0,063 м, шир. 0,013 м, деб. 0,001 м.
Дончева-Петкова, Л. 1984, с. 186, обр. 8.

211. Гривна. Некропол източно от Източната порта, гроб № 27. XI в.
Мед. Незатворен обръч от тънка лента с шарнирно закопчаващи се краища. По повърхността– вдълбани кръгчета и точки.
Диам. 0,06 м, шир. 0,015 м.
НИАР Плиска, инв. № 3428.
Димитров, Я. 1995, с. 57, обр. 8_7.

212. Гривна. Некропол източно от Източната порта. XI в.
Бронз. Лята. Незатворен обръч от объл тел с краища, наподобяващи змийски глави.
Диам. 0,068 м, деб. 0,004 м.
НИАР Плиска, инв. № 3462.
Димитров, Я. 1995, с. 57, обр. 8_3.

213. Гривна. Некропол източно от Източната порта. XI в.
Бронз. Лята. Незатворен обръч от объл тел, чиито разширени краища завършват с кукички, наподобяващи шарнирно закопчаване.
Диам. 0,06 м, деб. 0,003 м.
НИАР Плиска, инв. № 3464.
Разкопки на *Я. Димитров.*

214. Гривна. Некропол източно от Източната порта, гроб № 28. XI в.
Медна сплав. Незатворен обръч с правоъгълно сечение. Краищата–стилизирани змийски глави. По повърхността– вдълбани кръгчета.
Диам. 0,052 м.
НИАР Плиска, инв. № 3426.
Димитров, Я. 1995, с. 57, обр. 8_6.

215. Гривна. Некропол източно от Източната порта, гроб № 55. XI в.
Медна сплав. Незатворен обръч с правоъгълно сечение и с вдълбани кръгчета. Краищата– стилизирани животински глави. Украса от вдълбани прави и пресичащи се линии.
НИАР Плиска, инв. № 3467.
Димитров, Я. 1995, с. 57, обр. 8_8.

216. Гривна. Некропол източно от Източната порта, гроб № 42. XI в.
Медна сплав. Незатворена тънка пластинка. Единият край е силно разширен, другият е счупен. Повърхността е украсена с кръгчета, вдълбани със замба.
Диам. 0,034/0,039 м, шир. 0,005/0,011 м.
НИАР Плиска, инв. № 3468.
Димитров, Я. 1995, с. 57, обр. 8_{13}.

217. Гривна. Некропол източно от Източната порта, гроб № 78. XI в.
Медна сплав. Лята. Незатворен обръч, съставен от изпъкнали правоъгълници и квадрати, украсени с кръстовидни фигури, линии и точки.
Диам. 0,034 /0,037, шир. 0,015 м.
НИАР Плиска, инв. № 3479.
Димитров, Я. 1995, с. 59, обр. 9_{17}.

218. Гривни. Некропол източно от могила XXXIV, гроб № 1. XI в.
Сребро. Незатворен обръч от двойно усукан объл тел. С тънки пластинки и телчета краищата са оформени като животински муцуни и завършват с кукичка и халка за затваряне.
Диам. 0,06 м.
НИАР Плиска, инв. № 3461.
Димитров, Я. 1998, с. 69, обр.2д.

219. Копчета–6 бр. Некропол източно от Голямата базилика, гроб № 27. X в.
Злато, изрязване, запояване, филигран. Кухи, сфероидни с тънки халкички за окачване. Под халкичките и при дъното, оформено като пъпка, филигранни нишки.
Диам. 0,018–0,023 м; тегло: 2,10, 2,90, 3,17, 3,57 г.
НИАР Плиска, инв. № 3894–3998, 3906.
Вължарова, Ж. 1980, с. 52, обр. 5.

220. Копче. От района на Голямата базилика. X в.
Злато, филигран. Сферично с филигранна нишка в основата на халката.
Вис. с халката 0,015 м, диам. 0,01 м; тегло 1,28 г.
НИАР Плиска, инв. № 3893.
Разкопки на *П. Георгиев и С. Витлянов.*

221. Копче. От района на Голямата базилика. X в.
Злато, вдълбаване, филигран. Сфероконично тяло с халка за пришиване. Чрез вертикални канелюри са оформени заоблени листенца.
Вис. 0,021 м, диам. 0,014–0,02 м; тегло 2,72 г.
НИАР Плиска, инв. № 3892.
Разкопки на *П. Георгиев и С. Витлянав.*

222. Апликация. Некропол в южния сектор на западната крепостна стена, гроб № 21. XI в.
Медна сплав с позлата. Лята. Кръгла форма, изпъкнала централна част с гравиран кръг и волутообразен орнамент, заобиколена с релефен бордюр. В периферията две дупчици за пришиване..
Диам. 0,025 м.
НИАР Плиска, инв. № 1990.
Дончева-Петкова, Л. 1984, с. 188, кат. № 2е, обр. 4п.

223–224. Апликации. Некропол източно от Източната порта, гроб № 28. XI в.
Медна сплав. Лети. Кръгли. Изпъкнала централна част, едната с ямичка, другата с пъпка в средата. В периферията бордюр от псевдогранули и по две дупчици за пришиване.
Диам. 0,036 и 0,039 м.
НИАР Плиска, инв. № 3440, 3441.
Димитров, Я. 1995, с. 61, кат. № 28, обр. $10_{4,6}$.

225. Апликация. Некропол източно от Източната порта, гроб № 2. XI в.
Сребро с позлата. Лята. Кръгла. Наподобява стилизирана птица. От опаката страна две нитчета. В периферията дупчици за пришиване.
Размери: 0,035/0,034/0,006 м.
НИАР Плиска, инв. № 3409.
Димитров, Я. 1995. с. 51, кат. № 2, обр. 10_3.

226. Апликация. Некропол източно от Източната порта. XI в. Сребро с позлата, ниело. Лята. Сърцевидна с три пъпки в периферията. Силно изпъкналата лицева част представлява разложена трилистна палмета, заобиколена с бордюр от едри псевдогранули. Растителните мотиви са запълнени с ниело.
Вис. 0,032 шир. 0,031 , вис. 0,011 м.
НИАР Плиска, инв. № 3410.
Димитров, Я. 1995, 50–51, обр.10_1.

227. Апликация–началник от конска сбруя. Некропол източно от Източната порта, гроб № 2. XI в.
Сребро с позлата. Листовидна силно изпъкнала централна част, заобиколена с бордюри от псевдогранули и украсена с насечки и сложна плетеница. От опаката страна–три нитчета. Две дупчици за пришиване.
Вис. 0,071 м, макс. шир. 0,038 м.
НИАР Плиска, инв. № 3408.
Димитров, Я. 1995, с. 49, обр. 10_2.

228. Колона с надпис. С. Върбяне, Шуменско. Вторично използвана. От времето на хан Омуртаг (814–831 г.)
Бял мрамор. Цилиндрична, в горната част–конична дупка. Обърната обратно спрямо надписа. Петредов надпис на гръцки с небрежно вдълбани букви.

Κανα [σ]υβιγι Ομουρταγ'
ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βα-
γαιν[ος] θρεπτὸς ἄνθρο-
πος μ[οῦ] ἦτον κὲ ἀσθενι-
σας ἀπὲθανεν.

В превод: Кан сюбиги Омуртаг: Славнас багатур беше мой храненик и като се разболя, умря.
Вис. 0,63 м, горен диам. 0,33 м, диам. 0,30 м. Вис. на буквите 0,052–0,062 м.
Бешевлиев, В. 1979, с. 219–220, кат. № 64.

229. Част от колона с надпис. С. Могила, Шуменско. От времето на хан Омуртаг (814–831 г). Варовис. От надписа са запазени 4 реда:

[Κανα συβηγ Ομουρταγ]
ξουπανος θρεπτός [ἄ]ν-
θροπος μοῦ ἦτον κὲ [ἀσθε-
νήσας ἀπέθανεν. ἦτ]ον δέ.
γενεᾶς Ερμηαρες.

В превод: Кан сюбиги Омуртаг.....жупанът беше мой храненик и като се разболя, умря. Той беше от рода Ермиар.
Вис. 0,29 м, диам. 0,36 м, вис. на буквите 0,06 м.
НАМ София, инв. № 664.
Бешевлиев, В.,1979, с. 219, кат. № 63.

230. Обеци–2 броя. Некропол източно от Източната порта, гроб № 93. XI в.
Мед, изчукване, запояване, филигран, гранулация. Масивна ажурна луница от тънки преплетени и образуващи кръгчета и розети филигранни нишки. В двата края на кръжилото кухи сфери.
Вис. 0,06, шир. 0,032 м.
НИАР Плиска, инв. № 3491.
Димитров, Я. 1995, кат. № 93, обр. 7_1.

231. Огърлица от мъниста. Некропол източно от Източната порта, гроб № 93. XI в.
Стъкло. 323 различни по форма (прищипнати, плоски, елипсовидни, цилиндрични, паралелепипедни, многостенни) и цвят (сини, жълти, рисувани с бяла и жълта паста) мъниста.
Размери от 0,025–0,006 до 0,009–0,01 м.
НИАР Плиска, инв. № 3487.
Димитров, Я. 1955, обр. $7_{18,25\text{-}29,31,38,39,41}$.

232. Пръстен. Некропол източно от Източната порта, гроб № 93. XI в.
Бронз. Лят. Халка с четириъгълно щитче, украсено с вдълбани точки.
Диам. 0,017 м.
НИАР Плиска, инв. № 3406.
Димитров, Я. 1995, с. 55, кат. № 93, обр. 7_{15}.

233–236. Гривни. Некропол източно от Източната порта, гроб № 45, 93. XI в.
Медна сплав. Лети. Незатворени обръчи с правоъгълно и елипсовидно сечение. Краищата представляват стилизирани животински глави. Повърхността на едната е покрита с вдълбани и змийски линии, на другите е гладка.
Диам. 0,055, 0,057, 0,062, 0,064 м, деб. 0,003–0,005 м.
НИАР Плиска, инв. № 3470, 3471, 3492 А, Б.
Димитров, Я. 1995, с. 59, обр. $9_{15,14,16}$.

237. Гривна. Некропол източно от Източната порта, гроб № 93. XI в.
Медна справ. Лята. Незатворен обръч с правоъгълно сечение, украсен с линии и точки. Изтънените краища са стилизизирани змийски глави.
Диам. 0,06/0,063 м. деб. 0,002 м.
НИАР Плиска, инв. № 3492 В.
Димитров, Я. 1955, с. 57, обр. 8_5.

ЛИТЕРАТУРА

Айналов, Д.	1905	Айналов, Д. Церковные предметы и украшения.-ИРАИК, 1905, X, 287-290.
Аладжов, Ж.	1980	Аладжов, Ж. Символи на света в някои прабългарски паметници.- Археология XXII, 1980, № 1, 41-47.
Аладжов, Ж.	1985	Аладжов, Ж. Съкровище от византийски златни монети от Плиска.- Нумизматика, XX, 1985, № 1, 31-40.
Аладжов, Ж.	1993	Аладжов, Ж. Некропол край църквата на обект 40 (Комплекс "А") във Външния град на Плиска.-Плиска-Преслав, 6, 1993, 85-93.
Антонова, В.	1967	Антонова, В. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963-1964 г. (Сектор "А").-ИАИ, XXX, 1967, 27-40.
Антонова В., С. Дамянов	1969	Антонова В., С. Дамянов. Материали от сондажни проучвания в Плиска.-Археология, XI, 1969, № 2, 25-42.
Антонова, В., С. Витлянов.	1985	Антонова, В., С. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена-сектор север.(Археологически разкопки 1973-1975 г.).-Плиска-Преслав, 4, 1985, 44-78.
Балабанов, Т.	1980	Балабанов, Т. Занаятчийски производства и съоръжения в Плиска през IX-X в.-В: Средновековният български град, БИД-научни конференци 1980, 91-98.
Балабанов, Т.	1983	Балабанов, Т. За началото на стъклообработнето в средновековна България.-Преслав, 3, 1983, 228-240.
Балабанов, Т.	1985	Балабанов, Т. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977-1978 г.).-Плиска-Преслав, 4, 1985, 117-131.
Балабанов, Т.	1992	Балабанов, Т. Жилища покрай северната и източната крепостна стена в Плиска.-Плиска-Преслав, 5, 1992, 146-168.
Бешевлиев, В.	1959	Бешевлиев, В. Карел Шкорпил като епиграф.-В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1959, 25-27.
Бешевлиев, В.	1979	Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979.
Бешевлиев, В.	1981	Бешевлиев, В. Първобългарите. С., 1981.
Бояджиев, С.	1981	Бояджиев, С. Портите на прабългарските крепостни стени.-Плиска-Преслав, 2, 1981, 138-145.
Бояджиев, С.	1982	Бояджиев, С. Архитектурата на средновековната българска държава. Крепости, дворци и езически храмове.-В:Българската архитектура през вековете. С., 1982, 15-51.
Бояджиев, С.	1986	Бояджиев, С. Мавзолеи на първите български ханове.-МПК, XXVI, 1986, № 2, 28-32.

Бояджиев, С.	1989	Бояджиев, С. Архитектура на първобългарските храмове.- Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 314-327.
Ваклинов, С.	1974	Ваклинов, С. Плиска за тридесет години.-Археология, XVI, 1974, № 3, 28-39.
Ваклинов, С.	1977	Ваклинов, С. Формиране на старобългарската култура. С., 1977.
Ваклинов, С.	1981	Ваклинов, С. Дворцовите центрове в Плиска и Преслав.- Плиска-Преслав, 2, 1981, 133-137.
Ваклинов, С., М. Ваклинова	1993	Ваклинов, С., М. Ваклинова. Голямото водохранилище на Плиска (Разкопки на Станчо Ваклинов през 1961 г.).- Плиска-Преслав, 6, 1993, 5-21.
Ваклинов, С., И. Щерева	1993	Ваклинов,С., И. Щерева. Проучване на Голямата базилика през 1971-1973 г.-Плиска-Преслав, 6, 1993, 33-48.
Василев, Р.	1979	Василев, Р. Източната крепостна стена на Плиска (Разкопки през 1972-1974 г.) .- Плиска-Преслав, 1, 1979, 98-107.
Василев, Р.	1987	Василев, Р. Ранносредновековни селища VIII-X в. в района на Плиска.-Втори международен конгрес по българистика. Т. 6, С., 400-406.
Василев, Р.	1991	Василев, Р. Оловен печат на княз Борис-Михаил от Плиска.- Нумизматика, XXV, 1991, № 1-2, 3-5.
Василев, Р.	1992	Василев, Р. Новооткрит оловен печат на архиепископ Георги в Плиска.-Нумизматика и сфрагистика, 1992, № 1-2, 3-6.
Василев, Р.	1993	Василев, Р. За планировката на някои ранносредновековни селища във Външния град на Плиска.-Приноси към българската археология, 2, 1993, 35-39.
Василев, Р.	1995	Василев, Р. Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика.-Плиска-Преслав, 7, 1995, 23-33.
Василева, Д.	1984	Василева, Д. Големият дворец в Плиска.-В: Сборник в памет на пофесор Станчо Ваклинов. С., 1984, 153-159.
Витлянов, С.	1977	Витлянов, С. Манастирски комплекс при Голямата базилика в Плиска.-Векове, VIII, 1977, № 6, 62-65.
Витлянов, С.	1981а	Витлянов, С. Желязна теглилка (кантар) от Плиска.- Нумизматика, XV, 1981, № 3, 18-22.
Витлянов, С.	1981б	Витлянов, С. Оградната стена на манастира при Голямата базилика в Плиска.-МПК, XXI, 1981, № 4, 24-28.
Въжарова, Ж.	1979	Въжарова, Ж. Некрополът до Голямата базилика в Плиска.- Плиска-Преслав, 1, 1979, 69-80.
Георгиев, П.	1978	Георгиев, П. Глинен съд с изображения на орли и знак от Плиска.-Археология, XVIII, 1978, № 3, 30-39.
Георгиев, П.	1980	Георгиев, П. Старобългарски писала.-Археология, XX, 1980, № 3, 43-50.

Гергиева, С.	1955	Георгиева, С. Разкопки на могила XXXIII и XXXII в Плиска.-ИАИ, XX, 1955, 11-41.
Герасимов, Т.	1943	Герасимов, Т. Византийски оловни печати от Плиска.-ИАИ, XIV, 1943, 169-181.
Джингов, Г.	1992	Джингов, Г. Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска.-Плиска-Преслав, 5, 1992, 105-120.
Димитров, Я.	1992	Димитров, Я. Нови данни за археологическата карта на Плиска.-Приноси към българската археология, I, 1992, 53-67.
Димитров, Я.	1993	Димитров, Я. Знаци по зидовете на монументалните постройки в Плиска.- Плиска-Преслав, 6, 1993, 69-78.
Димитров, Я.	1994	Димитров, Я. За славянските археологически паметници в Плиска.-Епископ-Константинови четения, 1, 1994, 17-34.
Димитров, Я.	1995	Димитров, Я. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X-XI в.).-Плиска-Преслав, 7, 1995, 42-70.
Димитров, Я.	1998	Димитров, Я. Два некропола във Външния град на Плиска.-Трудове на катедрата по история и богословие, 2, 1998, 69-80.
Дончева-Петкова, Л.	1977	Дончева-Петкова, Л. Българската битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.
Дончева-Петкова, Л.	1979	Дончева-Петкова, Л. Западната крепостна стена на Плиска (Проучвания на южния сектор през 1973 и 1974 г.).-Плиска-Преслав, 1,1979, 81-97.
Дончева-Петккова, Л.	1980а	Дончева-Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII- X в. С., 1980.
Дончева-Петкова, Л.	1980б	Дончева-Петкова, Л. За металодобива и металообработването в Плиска.- Археология, XXII, 1980, № 4, 27-36.
Дончева-Петкова, Л.	1981	Дончева-Петкова, Л. Оловни тежести от Плиска.-Нумизматика, XV, 1981, № 3, 22-28.
Дончева-Петкова, Л.	1984	Дончева-Петкова, Л. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска.-В: Сборник в памет на професор Станчо Ваклинов. С.,1984, 181-191.
Дончева-Петкова, Л.	1985	Дончева-Петкова, Л. Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (Проучвания на южния сектор през 1973-1977 г.).-Плиска-Преслав, 1985, № 4, 91-116.
Дончева-Петкова, Л.	1992	Дончева-Петкова, Л. Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска.-Плиска-Преслав, 5, 1992, 124-145.
Дончева-Петкова, Л.	1993а	Дончева-Петкова, Л. Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска.-Плиска-Преслав, 6, 1993, 79-84.
Дончева-Петкова, Л.	1993б	Дончева-Петкова, Л. Глинени съдове от XI в. от Плиска.-Преслав, 4, 1993, 250-262.
Дончева-Петкова, Л.	1995	Дончева-Петкова, Л. Пещи за добиване на желязо край западната крепостна стена на Плиска.-Плиска-Преслав, 7, 1995, 34-41.

Георгиев, П.	1981а	Георгиев, П. Двуделна баня от Дворцовия комплекс в Плиска.- МПК, X, 1981, № 4, 28-34.
Георгиев, П.	1981б	Георгиев, П.. Ранносредновековно селище в района на Голямата бзилика в Плиска.-Плиска-Преслав, 3, 190-197.
Георгиев, П.	1981в	Георгиев, П. За един надгробен надпис от Плиска.- Старобългаристика, V, 1981, 88-93.
Георгиев, Г.	1982а	Георгиев, П. Атриумът на Голямата базилика в Плиска.- МПК, XXII, 1982, № 3-4, 54-62.
Георгиев, П.	1982б	Георгиев, П. Плиска-първи християнски култов център в средновековна България.- България 1300. III Конгрес на БИД, Т. 2, 1982, 245-255.
Георгиев, П.	1984	Георгиев, П. Строителна история на Малкия дворец в Плиска.– В: Сборник в памет на професор Станчо Вакинов. С., 1984, 140-159.
Георгиев, П.	1985	Георгиев, П.. Дворцовата църква в Плиска и църковното строителство във връзка с покръстването (864-870 г.). Векове, XIV, 1985, № 3, 53-61.
Георгиев, П.	1989	Георгиев, П. Езическият храм в Плиска.-Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 338-354.
Георгиев, П	1991а	Георгиев, П. Отново за първобългарския надпис от Външния град на Плиска. (Към изучаване на прабългарската религия).- Археология, XXXIII, 1991, № 1, 38-43.
Георгиев, П.	1991б	Георгиев, П. Прабългарска култова церемония върху рисунки-графити с надписи от Плиска (по времето на хан Маламир (831-836).-Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 198-208.
Георгиев, П.	1992а	Георгиев, П. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска.-Плиска-Преслав, 5, 1992, 77-104.
Георгиев, П.	1992б	Георгиев, П. Дешифриране на загадъчния надпис от Плиска.- Приноси към българската археология, 1, 1992, 107-112
Георгиев, П.	1993а	Георгиев, П. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993.
Георгиев, П.	1993б	Георгиев, П. Разкопки на Голямата базилика през 1978 и 1979 г.- Плиска- Преслав, 6, 1993, 49-68.
Георгиев, П.	1995	Георгиев, П. Нов прочит на гръкоезичния надпис от Външния град на Плиска.-Плиска-Преслав, 7, 1995, 23-26.
Георгиев, П.	1997а	Георгиев, П. За характера на руническото писмо в средновековна България.-Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 96-109.
Георгиев, П.	1997б	Георгиев, П. Кръглата дървена постройка в Плиска.-Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 296-312.
Георгиев, П., Т. Смядовски	1982	Георгиев, П., Т. Смядовски. Параклисът при Голямата базилика в Плиска.-Археология, XXIV, 1982, № 2, 13-26.

Дончева-Петкова, Л. Ж. Златинова	1978	Дончева-Петкова, Л., Ж. Златинова. 1978. Стъкларска работилница край западната крепостна стена в Плиска.-Археология, XX, 1978, № 4, 37-48.
Захариев, И.	1979	Захариев, И. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (Разкопки през 1971-1974 г.).-Плиска-Преслав, 1, 1979, 108-138.
Йорданов, И.	1986	Йорданов, И. Новооткрити моливдовули на Борис и Симеон.-Нумизматика, XX, 1986, № 4, 27-30.
Йорданов, И.	1992	Йорданов, И. Византийски оловни печати от Плиска.-Плиска-Преслав, 5, 1992, 281-301.
Квинто, Л.	1990	Квинто, Л. Отново за оловните тежести от Плиска.-Нумизматика, XXIV, 1990, № 4, 24-26.
Мавродинов, Н.	1939	Мавродинов, Н. Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал.-ИАИ, XIII, 1939, 246-252.
Мавродинов, Н.	1948	Мавродинов, Н. Разкопки и проучвания в Плиска.-РП, III, 1948, 159-170.
Мавродинов, Н.	1959	Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. С., 1959.
Милчев, А.	1960а	Милчев, А. Разкопки в Плиска западно от Вътрешния град през 1959 г.-Археология, II, 1960, № 3, 30-43.
Милчев, А.	1960б	Милчев, А. Археологически разкопки и проучния в местността Асардере.-Плиска през 1959 г.-ГСУ ФИФ, LIII, 1960, 33-66.
Милчев, А.	1964	Милчев, А. Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните десет години.-Археологи, VI, 1964, № 3, 23-35.
Милчев, А.	1974	Милчев, А.. Разкопки в Плиска (1945-1970 г.).- Археология, XVI 1974, № 3, 39-47.
Милчев, А.	1975	Милчев, А. Занаятчийски и търговски помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска.-В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 246-273.
Милчев, А.	1979	Милчев, А. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска.- Плиска-Преслав, 1, 1979, 139-176.
Милчев, А.	1983	Милчев, А. Разкопки южно от гроба на Карел Шкорпил във Вътрешния град на Плиска през 1968 г.-В: Преслав, 3, 1983, 211-225.
Милчев, А.	1985	Милчев, А. Разкопки и проучвания на Южната порта в Плиска.-Плиска-Преслав, 4, 1985, 16-42.
Милчев, А.	1992	Милчев, А. Разкопки около Южната порта и югозападната кръгла кула във Вътрешния град на Плиска.-Плиска-Преслав, 5,1992, 185-211.
Мирчев, М.	1959	Мирчев, М. Карел Шкорпил като музеен деятел.-В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1959, 15-23.

Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова	1979	Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова. Консервация на нож и колан от саркофаг N 4 в Плиска.-Плиска-Преслав, 1, 1979, 64-68.
Михайлов, С.	1948	Михайлов, С.. Разкопки в Плиска през 1945-1947 година.-РП, III, 1948, 171-225.
Михайлов, С.	1955а	Михайлов, С. Археологически материали от Плиска (1948-1951 г.).-ИАИ, XX, 1955, 49-181.
Михайлов, С.	1955б	Михайлов, С. Дворцовата църква в Плиска.-ИАИ, XX, 1955, 229-264.
Михайлов, С.	1957	Михайлов, С. Плиска-столицата на Първата българска държава.-В: Археологически открития в България. С., 1957, 137-158.
Миххайлов, С.	1962	Михайлов, С. Нови данни за девташларите около Плиска.-Археология, IV, 1962, № 2, 14-17.
Михайлов, С.	1963	Михайлов, С. Разкопки в Плиска през 1959-1961 г.-ИАИ, XXVI, 1963, 5-46.
Михайлов, С.	1964	Михайлов, С. Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архитектура.-Археология, VI, 1964, № 2, 13-23.
Михайлов, С.	1972	Михайлов, С. Коя сграда е Крумовият дворец в Плиска.-ИАИ, XXXIII, 1972, 279-283.
Михайлов, С.	1974	Михайлов, С. Разкопки на Западната порта в Плиска.-ИАИ, XXXIV, 1974, 204-250.
Михайлов, С.	1979	Михайлов, С. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска.-Плиска-Преслав, 1, 1979, 44-59.
Михайллов, С.	1993	Михайлов, С. Нови данни за Голямата базилика в Плиска.-Плиска-Преслав, 6, 1993, 22-32.
Михайлов, С., А. Милчев	1959	Михайлов, С., А. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г.-ИАИ, XXII, 1959, 263-291.
Михайлова, Т.	1985	Михайлова, Т. Рисунки по западната крепостна стена, сектор север, Плиска, 1974 г.-Плиска-Преслав, 4, 1985, 79-90.
Миххайлова, Т.	1992	Михайлова, Т. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска -X-XI в.-Плиска-Преслав, 5, 1992, 170-184.
Миятев, К.	1940-43	Миятев, К. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска.-ИАИ, XIV, 1940-1943, 71-135.
Миятев, К.	1958	Миятев, К. Нещо за каменната крепост в Плиска.-В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 595-596.
Миятев, К.	1960	Миятев, К. Жилищната архитектура в България през IX-X в.-ИАИ, XXIII, 1960, 1-21.
Миятев, К.	1961	Миятев, К. Научното дело на Карел Шкорпил.-В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 5-14.

Миятев, К.	1965	Миятев, К. Архитектурата в средновековна България. С., 1965.
Моллов, И.	1940-42	Моллов, И. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 г.-ИАИ, XIV, 1940-1942, 69-72.
Овчаров, Д.	1997	Овчаров, Д. Прабългарската религия. Произход и същност. С., 1997.
Овчаров, Д. Т. Тотев, А. Попов	1980	Овчаров, Д., Т. Тотев, А. Попов. Стари български столици. С., 1980.
Панченко, Б.	1905	Панченко, Б. А. Византийския печати и монеты.-ИРАИК, X, 1905, 291-300.
Петрова, П.	1992а	Петрова, П. Към въпроса за историко-археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода.-Плиска-Преслав, 5, 1992, 64-76.
Петрова, П.	1992б	Петрова, П. Към въпроса за седмолъчната звезда от Плиска.-Приноси към българската археология, I, 1992, 103-106.
Петрова, П., Ж. Аладжов	1986	Петрова, П., Ж. Аладжов. Археологически проучвания на комплекс "А" (обект 40) във Външния град на Плиска.-ГМСБ, XII,1986, 37-48.
Плетнева, С.	1992	Плетнева, С А. Стратиграфические исследования Плиски. (Работы Советского отряда 1977-1980 гг.).-Плиска-Преслав, 5, 1992, 35-63.
Рашев, Р.	1983	Рашев, Р. Късни номади в Плисковското поле.-Преслав, 3, 1983, 242-252.
Рашев, Р.	1984	Рашев, Р. Нови данни за сграда 32 в Плиска.-МПК, XXIV, 1984, № 2, 5-8.
Рашев, Р.	1985а	Рашев, Р. Земленото укрепление на Плиска.-Плиска-Преслав, 4, 1985, 7-15.
Рашев, Р.	1985б	Рашев, Р. Плиска. Пътеводител. С., 1985.
Рашев, Р.	1988	Рашев, Р. Ранносредновековни двойни печатчета-амулети.-Археология, XXX, 1988, № 2, 57-61.
Рашев, Р.	1992	Рашев, Р. Девташларите-мегалитни паметници на българската езическа култура.-Плиска-Преслав, 5, 1992, 5-34
Рашев, Р.	1995	Рашев, Р. Плисковският аул.-Плиска-Преслав, 7, 1995, 10-26.
Рашев, Р., П. Георгиев	1993	Рашев, Р., П. Георгиев. Плиска. Пътеводител. Шумен, 1993.
Рашев, Р., В. Дочева	1989	Рашев, Р., В. Дочева. Юртообразна постройка в Плиска.-Проблеми на прабългарската история и култура,1, 1989, 291-313.
Славчев, П., И. Йорданов	1979	Славчев, П., И. Йорданов. Златни медальони на хан Омуртаг (814-831). -Археология, XXI, 1979, № 2, 25-32.

Станилов, С.	1991	Станилов, С. Паметници на металопластиката от VIII-IX в. в България.-Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 181-197.
Станилов, С., Я. Димитров, И. Янкулов	1991	Станилов, С., Я. Димитров, И. Янкулов. Проучване на селището, югоизточно от Вътрешния град на Плиска.-Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 124-137.
Станчев, С.	1948	Станчев, С. Керамиката от Голямата могила в Плиска.-РП, III, 1948, 227-233.
Станчев, С.	1955	Станчев, С. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г.-ИАИ, XX, 1955, 183-227.
Станчев, С.	1960	Станчев, С. Материали от Дворцовия център в Плиска.-ИАИ, XXIII, 1960, 23-65.
Станчев, С.	1961	Станчев, С. За периодизацията на Плисковския дворцов център.-В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 101-109.
Станчев, С., С. Иванов	1958	Станчев, С., С. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958.
Тотев, Т.	1979	Тотев, Т. Два новооткрити оловни печата на български архиепископ.-Плиска-Преслав, 1, 1979, 198-199.
Тотев, Т.	1984	Тотев, Т. Кръстовидната църква под основите на Голямата базилика.-В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, С., 1984, 160-169.
Успенский,Ф.	1905а	Успенский, Ф. И. Историко-археологическое значение Абобы и ея окрестностей. Раскопки. Наименование древнего поселеня.-ИРАИК, X, 1905, 1-15.
Успенский, Ф.	1905б	Успенский, Ф. И. Неизвестное письмо. Древнейшие знаки письма.-ИРАИК, X, 1905, 265-280.
Успенский, Ф., К. Шкорпил	1905	Успенский, Ф. И., К. В. Шкорпил. Вновь открытая надпись Омуртага. Столицы (аулы, становища) древних Болгар.-ИРАИК, X, 1905, 544-554.
Чанева-Дечевска, Н.	1968	Чанева-Дечевска. Н. 1968. Базиликалният тип църкви в България през IX-X в.-ИСТИГА, XXI, 1968, 203-263.
Чанева-Дечевска, Н.	1972	Чанева-Дечевска, Н. По въпроса за кръщелните в България.-ИСТИГА, XXIV, 1972, 223-238
Чанева-Дечевска, Н.	1982	Чанева-Дечевска, Н. Основни направления в развитието на средновековната култова архитектура в България.-В: Българската архитектура през вековете. С., 1982, 52-79.
Чанева-Дечевска, Н.	1984	Чанева-Дечевска. Н. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984.
Шкорпил, К. и Х.	1898	Шкорпил К. И Х. Паметници из българско.-Могили. Пловдив, 1898, с. 153.
Шкорпил, К.	1905а	Шкорпил, К, В. Географический обзор: Абобская равнина и горы ее окружающия. Старыя поселения на Абобской равнине.-ИРАИК, X, 1905, 16-29.

Шкорпил, К.	1905б	Шкорпил, К. В. Укрепления на Абобской равнины.-ИРАИК, X, 1905, 30-61.
Шкорпил, К.	1905в	Шкорпил, К. В.. Постройки в Абобском укреплении.-ИРАИК, X, 1905, 62-152.
Шкорпил, К.	1905г	Шкорпил, К. В. Знаки на строителном материале.- ИРАИК, 1905, 250-264.
Шкорпил, К.	1905д	Шкорпил, К. В. Рисунки на камнях и кирпичах и скулптурные фрагменты.-ИРАИК, X, 1905, 281-288.
Шкорпил, К.	1905е	Шкорпил, К. В. Домашний вид и промысел.-ИРАИК, X, 1905, 301-317.
Шкорпил, К.	1905ж	Шкорпил, К. В. Оружие.-ИРАИК, X, 1905, 318-321.
Шкорпил, К.	1905з	Шкорпил, К. В. Курганы.-ИРАИК, X, 1905, 325-337.
Georgieff, P.	1978	Georgieff, P. Eine zweisprachige Grabinschrift aus Pliska.-Paleobulgarica, II, 1978, 32-43.
Georgiev, P.	1980	Georgiev, P. Au sujét de l'interpretation des sceux de plomb de l'archévèque George de Bulgarie.-Études Balkaniques, 3, 1980, 120-129.
Georgiev, P.	1995	Georgiev. P. The Bronze Rozette from Pliska.-On decoding the runic inscriptions in Bulgaria.-Byzantinoslavica, LVI, 1995, 547-555.
Dontcheva, L.	1976	Dontcheva, L. Une croix pectorale-reliquaire en or récemment trouvée a Pliska.-Cahiers archéologique, XXV, 1976, 59-66.
Dontcheva-Petkova, L.	1979	Dontcheva-Petkova, L. Croix d'or-reliquaire de Pliska.-Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe-XIVe s.).-ИАИ, 1979, XXXV, 74-91.
Ivanova, V.	1938	Ivanova, V. La Grande basilique de Plisca.-ИАИ, XII, 1938, 365-375.
Irečeck, K.	1886	Irečeck, K. Archäologische Fragmente aus Bulgarien.-Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Jahrg. X, 1886, 194-196.
Karasimeonoff, P.	1940-42	Karasimeonoff. P. Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska.-ИАИ, XIV, 1940-1942, 136-168.
Vaklinov, S.	1978	Vaklinov, S. Ein Denkmal runischen Schrifttums Pliskas.-Studia in Honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, 245-254.

СЪКРАЩЕНИЯ

АИМ при БАН - Археологически институт и музей при Българската академия на науките

БИД - Българско историческо дружество

ГМСБ - Годишник на музеите в Северна България

ГСУ ФИФ - Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет

ИАИ - Известия на Археологическия институт

ИМ - Исторически музей

ИП - Исторически преглед

ИРАИК - Известия Русского археологического института в Константинополе

ИСТИГА - Известия на Секцията за теория и история на градоустройството и архитектурата

МПК - Музеи и паметници на културата

НАМ - Национален археологически музей

НИАР - Национален историко-археологически резерват

РП - Разкопки и проучвания

I

1

3

2

4

5

6

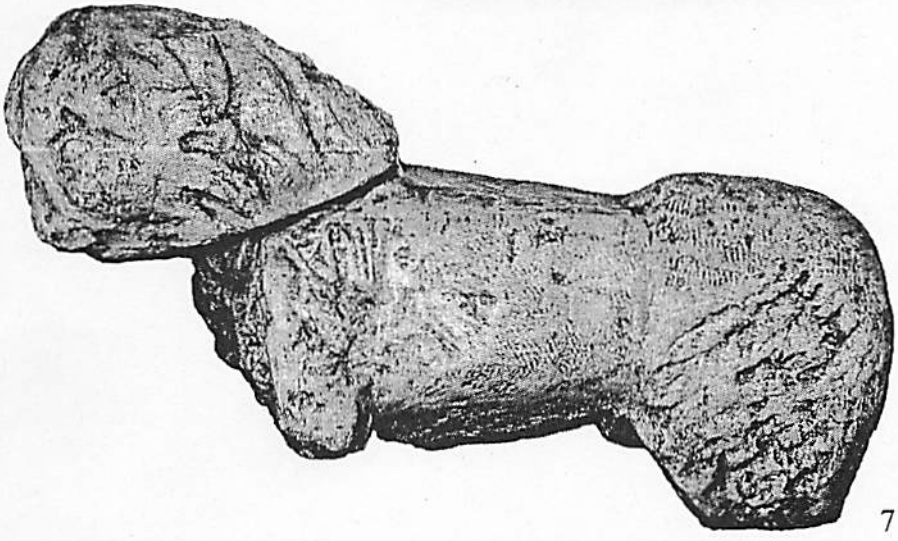
7

8

9

10

11

12

13-14

15

16

20

17

18

19

21

22

23

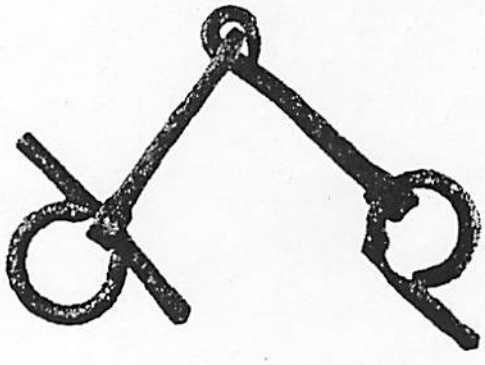

24

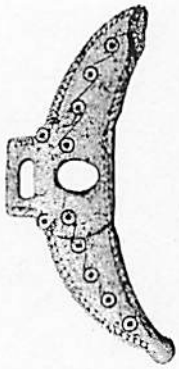

25

26

27

28

29

32

33

30

31

34

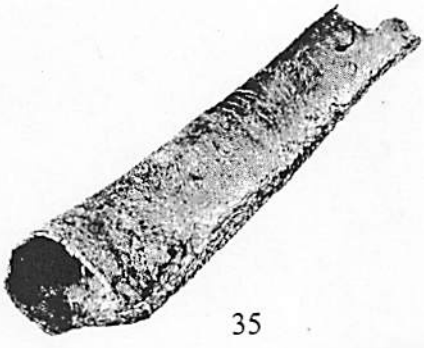

35

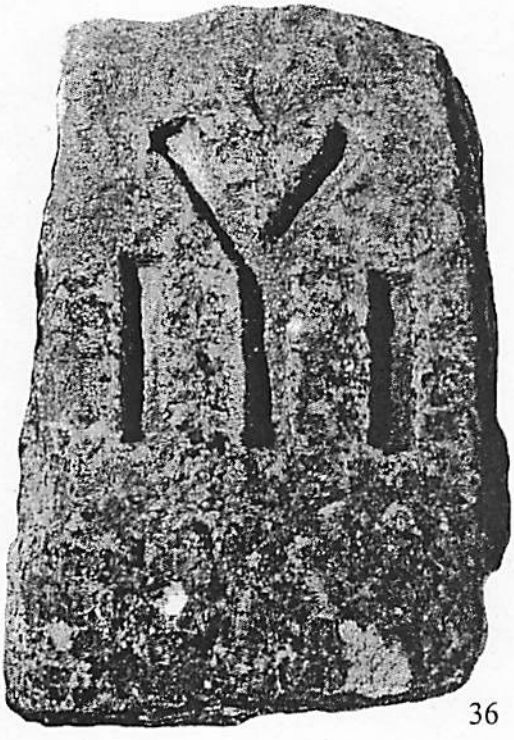

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

54

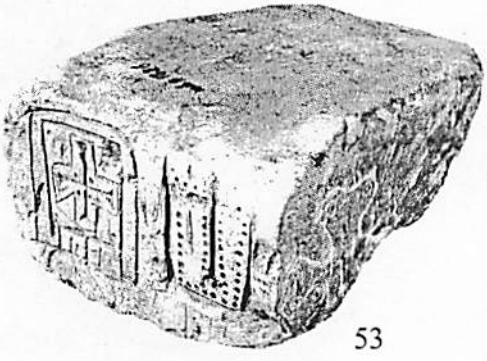

53

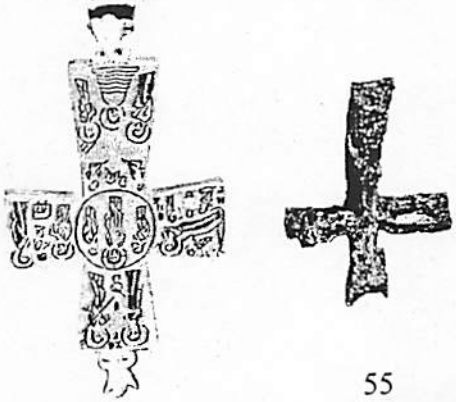

55

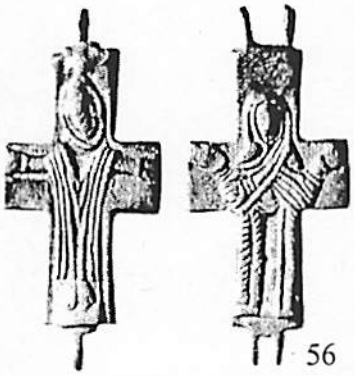

56

57

58

59

60

61

62

64-65

66

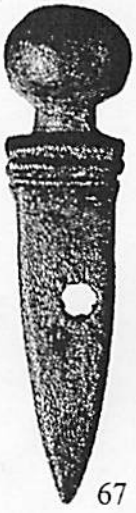

67

63

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

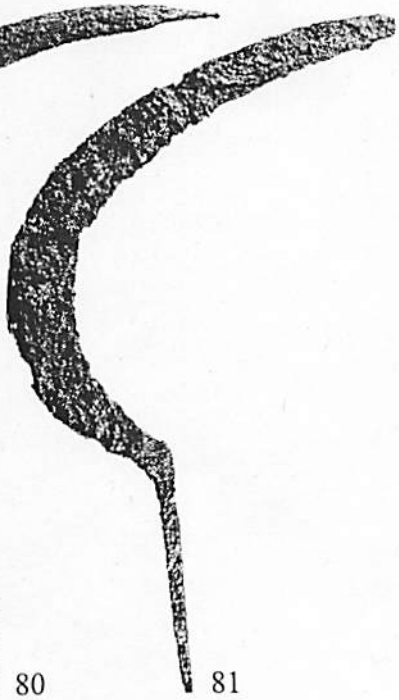
81

82

83

84

85

86

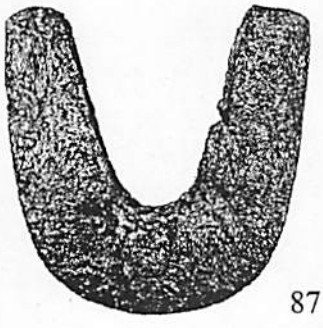

87

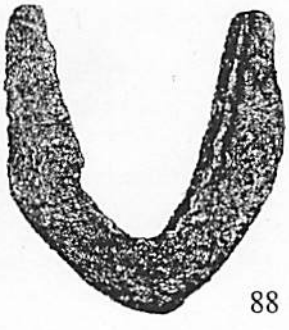

88

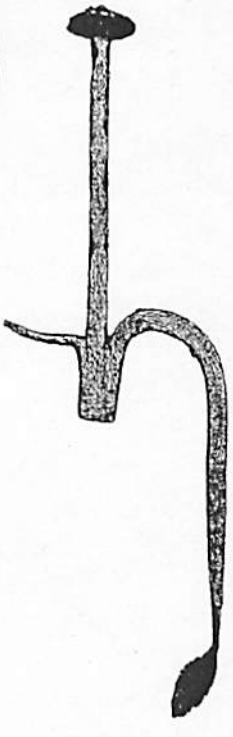

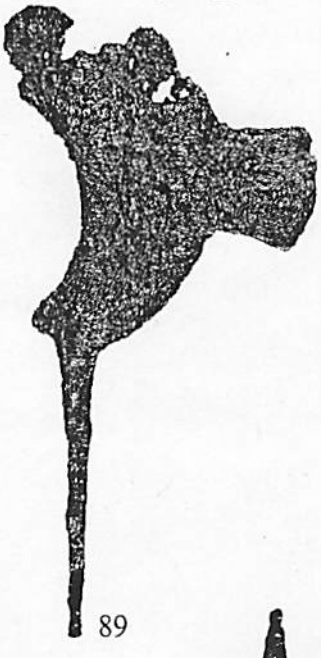

89

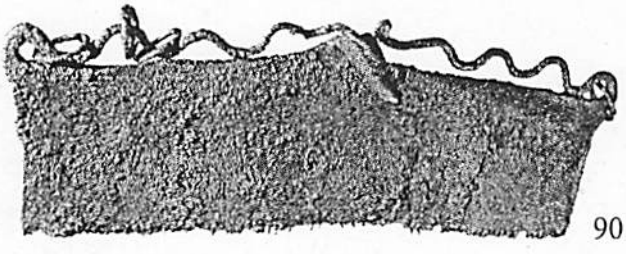

90

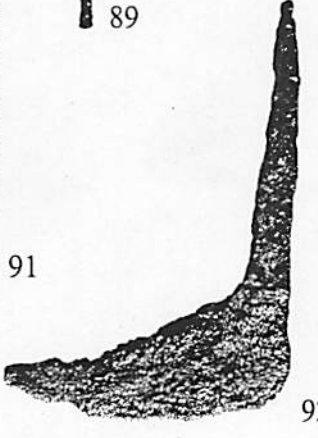

92

93

94

95

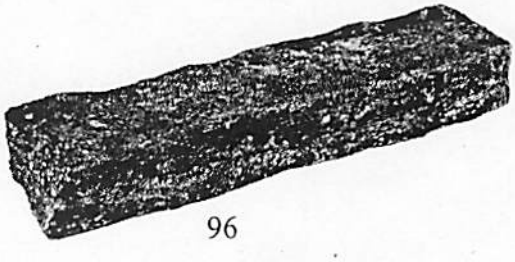

96

97

98

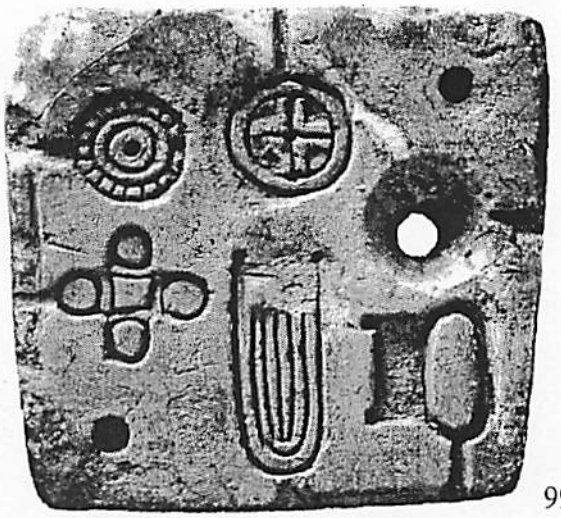

99

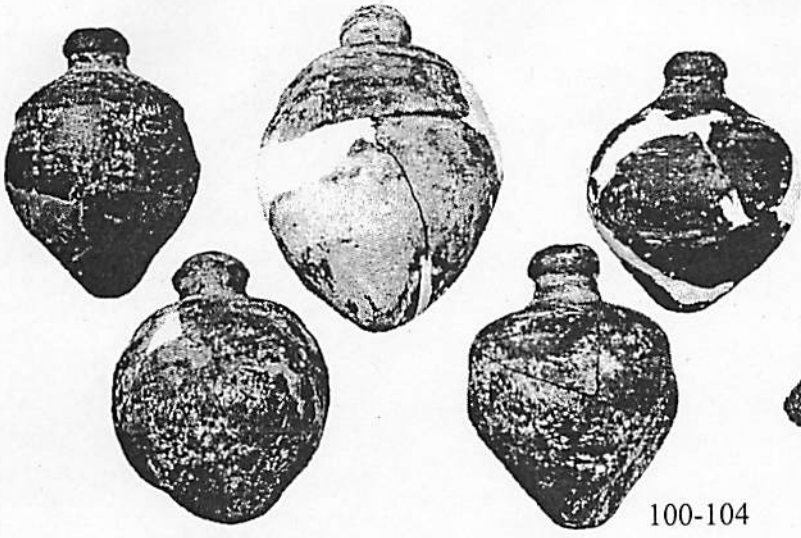

100-104

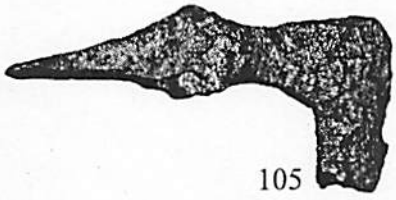

105

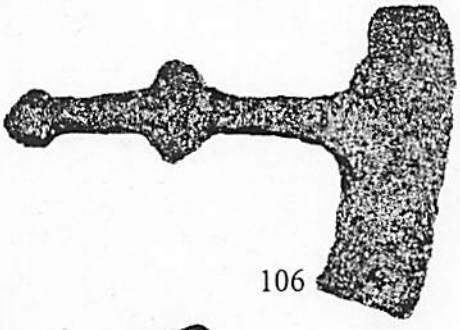

106

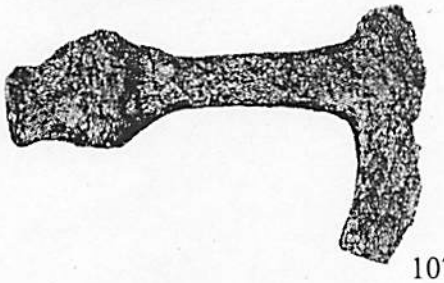

107

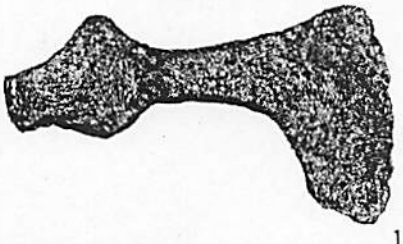

108

109-110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

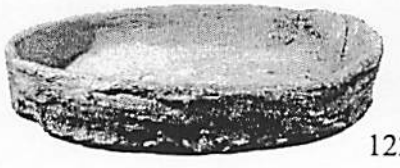
122

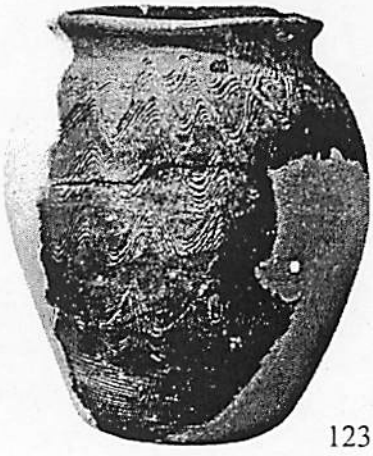
123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

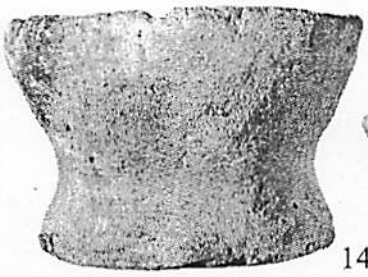

145

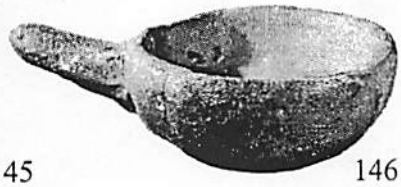

146

147

148

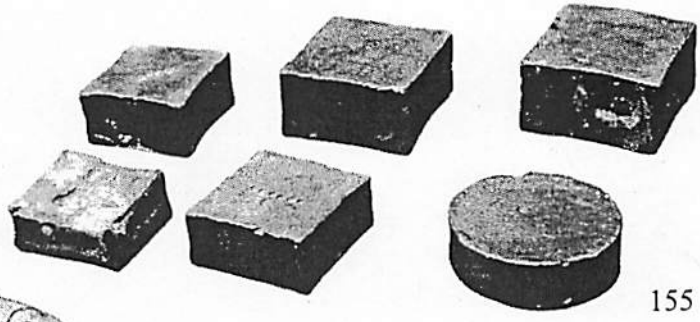

155

149

150

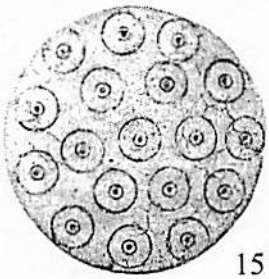

151

156

152

157

153

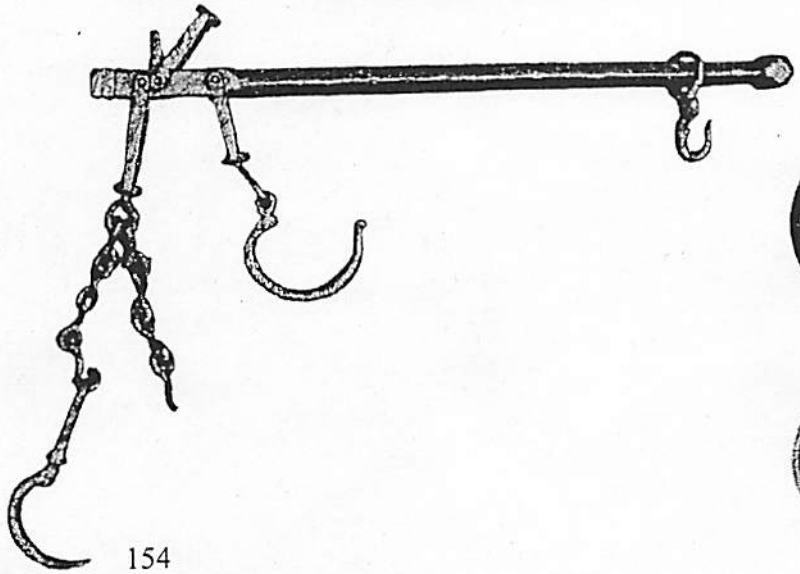

154

158

159

160

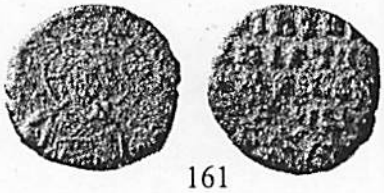

161

162

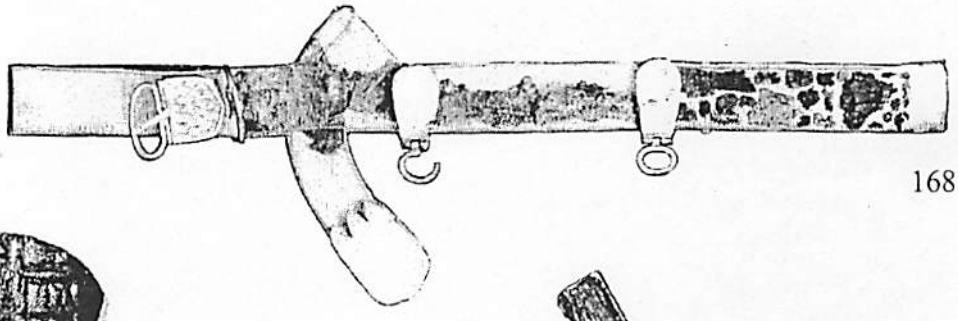

168

163

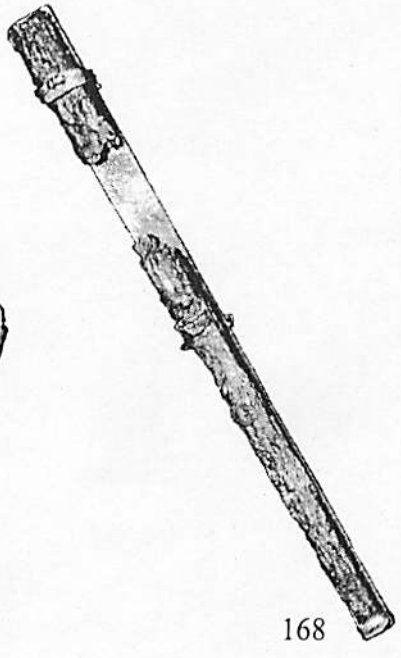

168

164

166

165

167

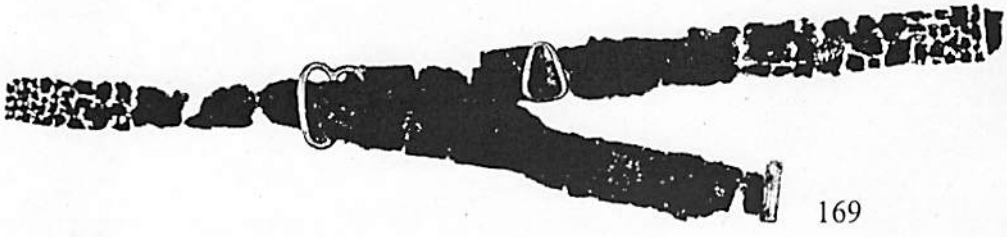

169

170

171

172

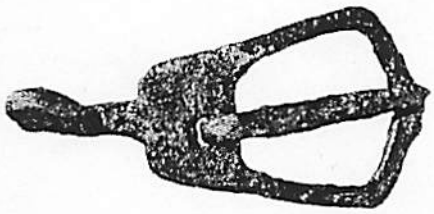

173

175

176

177

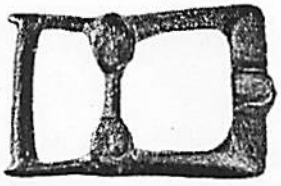

174

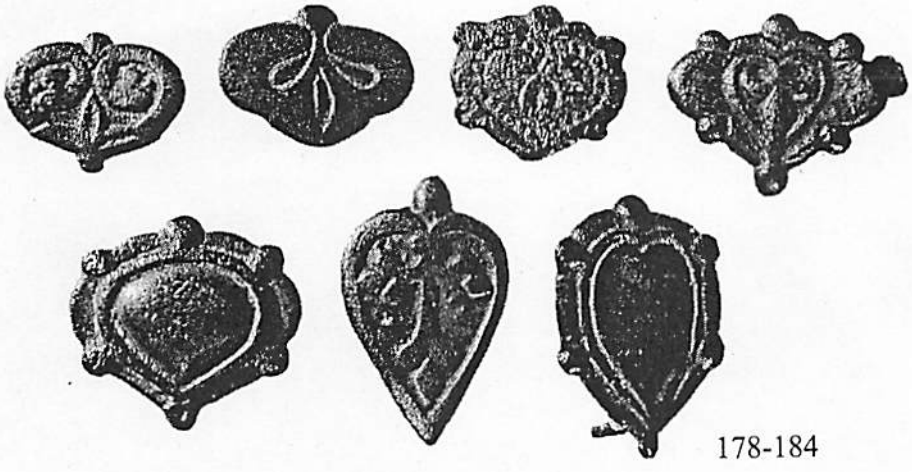

178-184

185

186

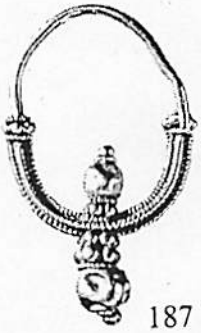

187

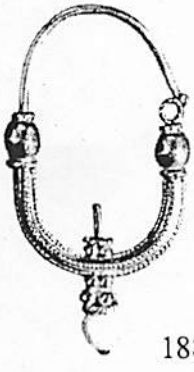

188

189

190

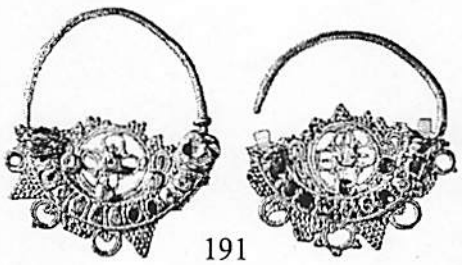

191

194

195

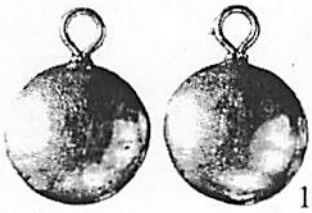

196

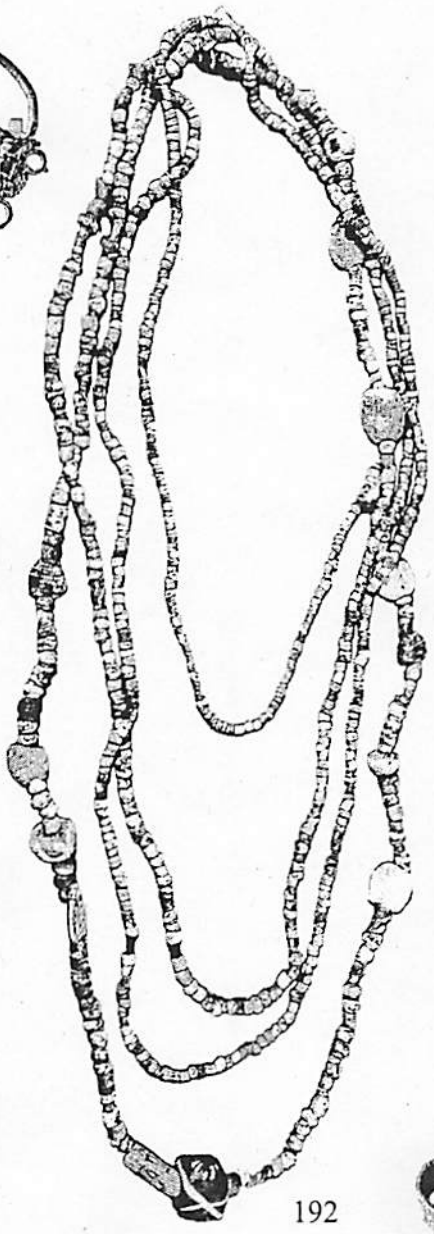

192

193

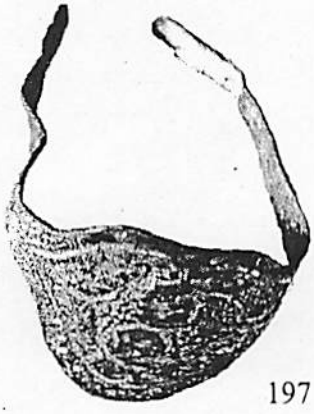

197

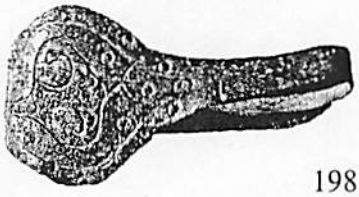

198

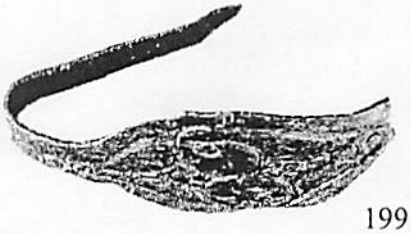

199

200

201

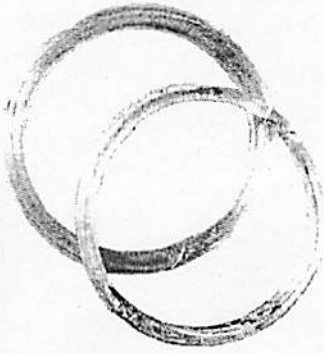

202-205

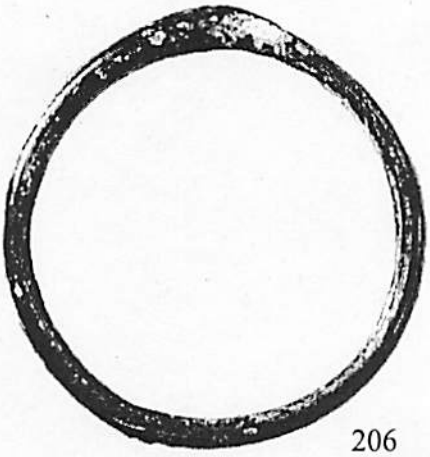

206

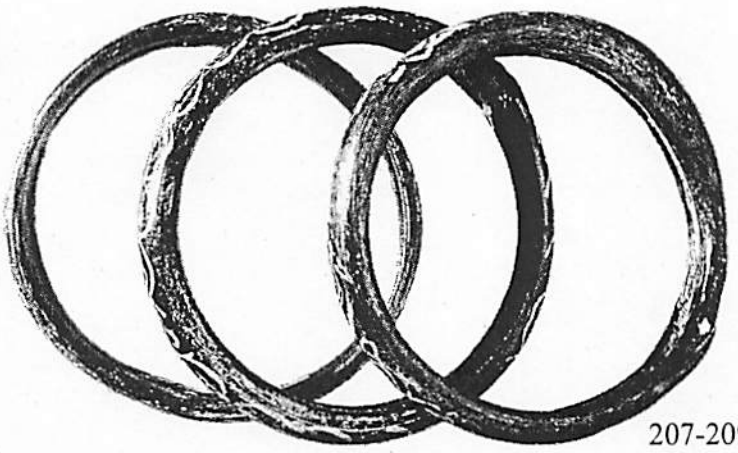

207-209

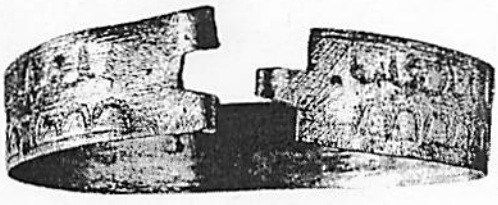

210

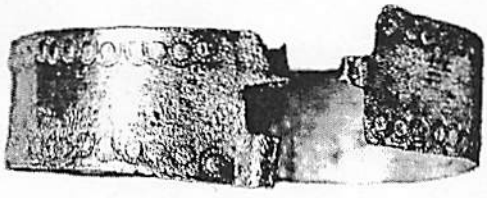

211

212

213

214

215

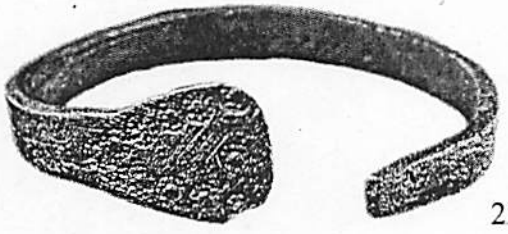

216

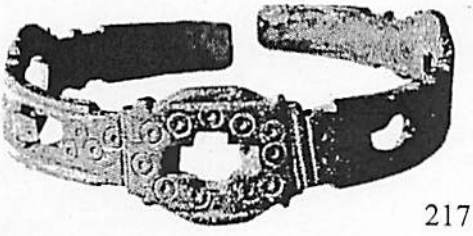

217

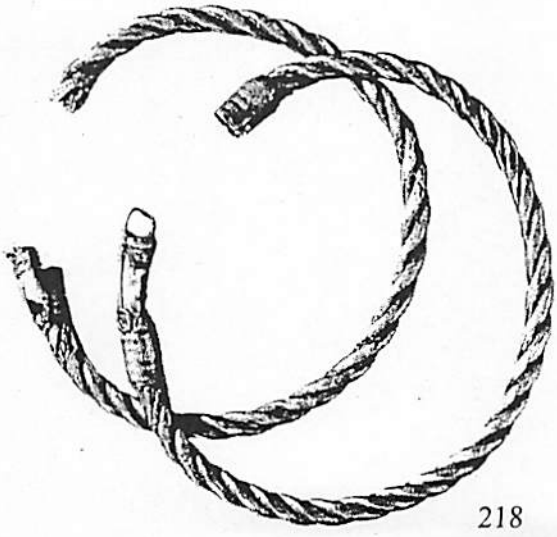

218

219

220 221

222

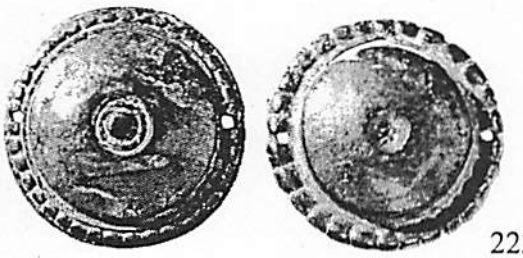

223-224

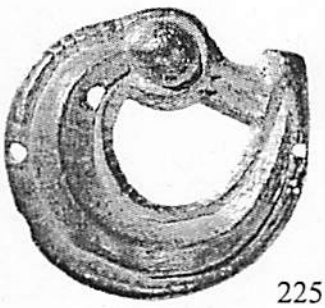

225

226

227

228

229

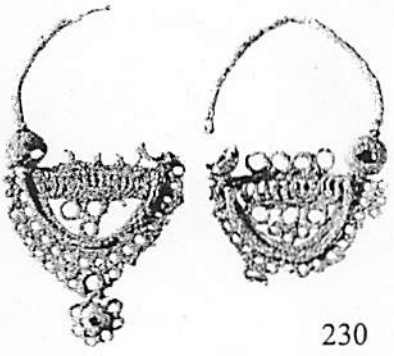

230

231

232

233-236

237